

RECENSIES

Het project *Techniek in Nederland in de Twintigste Eeuw* is met het verschijnen van het zevende deel uit de serie afgesloten. Hier worden de delen IV t/m VII besproken, waarna de programmaleider terugblijkt op het project.

J.W. Schot e.a. (eds.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw, deel IV, Huishoudtechnologie en medische techniek* (Zutphen: Walburg Pers, 2001) 349 pp. ISBN 90-5730-067-2

In het vierde deel van de monumentale serie 'Techniek in Nederland in de twintigste eeuw' worden twee gebieden van technologie behandeld die vrijwel iedereen uit ervaring kent en die bovendien door de nog steeds doorgaande ontwikkelingen tot de verbeelding spreken: de huishoudtechnologie en de medische technologie. Deze onderwerpen zijn uitermate geschikt voor een serie die bedoeld is voor een groter publiek, dat vooral ook aan zijn trekken komt dankzij een veelheid van uiterst aantrekkelijke foto's uit de oude doos. De foto's zijn niet alleen maar illustratie bij de teksten en verluchting, maar geven vaak aanleiding tot mijmeren, doordenken en interpreteren. De teksten, geschreven door experts op de betreffende terreinen, zijn samenvattend. Ze begeven zich weinig in wijdloperige en gedetailleerde analyses en zijn over het algemeen helder.

Op een enkele plaats gebruiken de schrijvers abstracte en weinig zeggende formuleringen. Zo concludeert Eddy Houwaart in het deel over medische technologie dat 'de traditie functioneerde als een cognitief-technologisch raamwerk dat de epistemologische context bood voor de formulering van tal van klinische vraagstukken'. De hoofdstukken over medische technologie zijn evenwel helder en overzichtelijk. Hier heeft Houwaart onder de werktitel 'Het transparante lichaam' de röntgentechnologie, de echografie en aanverwante beeldtechnieken als thema en rode draad genomen om de opkomst van het 'medisch-institutioneel-technologisch'-complex in de loop van de twintigste eeuw te schetsen. Dankzij duidelijke keuzes en selectie van de onderwerpen biedt de auteur inzicht in deze complexe ontwikkelingen.

De verschillende hoofdstukken geven een goed beeld van de vaak verrassende manier waarop in de geneeskunde technologie-ontwikkeling, klinische praktijk, moderniseringstendenzen, traditionele opvattingen van artsen en belangen van betrokkenen in elkaar haken en allerlei relaties en coalities veroorzaken. In deze ontwikkeling spelen overigens, opvallend genoeg, de patiënten wiens lichaam toch het object van dit streven naar doorzichtigheid is, nauwelijks een rol.

De afwezigheid van de 'doelgroep' is een belangrijk verschil met het deel over huishoudtechnologie, dat onder redactie staat van Ruth Oldenziel. Op het gebied van de ontwikkeling en introductie van huishoudelijke apparaten blijken de huisvrouwenorganisaties namelijk op velerlei manieren een vinger in de pap te hebben gehad. Dit was ook vóór de jaren zeventig toen feministen op het toneel verschenen en de discussie over macht en rechtvaardige verdeling van huishoudelijke taken radicaliseerde, reeds lang het geval. De auteurs ontrukken een aantal technisch geïnteresseerde, competente en politiek bevlogen vrouwen aan de vergetelheid. Een van de verrassende paradoxen die de geschiedschrijving hier biedt, is dat de vaak 'stille' diplomatieke macht van de huisvrouwen om de technologieontwikkeling mee te bepalen teloor ging op het moment dat deze organisatieverbanden van huisvrouwen aan het eind van de jaren zestig als ouderwets werden afgedankt.

Beide delen bieden een schat aan informatie en talrijke inzichten en verbanden die de actuele discussie over techniekontwikkeling van nieuwe inspiratie en ideeën kunnen voorzien. Een vergelijking van de twee gebieden laat duidelijke verschillen zien tussen de praktijk van de huishoudelijke arbeid en de geneeskunde. In de huishoudtechnologie is de relatie tussen technologie en ideologie vaak bepalend voor de ontwikkelingen en het economisch succes van de technologie. De ideologie, in de zin van een geheel van door traditie en gebruiken bepaalde opvattingen, bijvoorbeeld over koken, fungeerde vaak als doorslaggevende factor. Zo mislukten aanvankelijk de pogingen om de magnetron als een alternatieve manier van koken te lanceren. Bovendien beïnvloedden de technologische veranderingen weer de relaties binnen het huishouden, zoals opnieuw het voorbeeld van de magnetron laat zien. Toen men de magnetron eenmaal als opwarm- en ontdooi-instrument had geaccepteerd, dankzij onder meer een campagne voor kant-en-klaarmaaltijden in de thuiszorg, nam de noodzaak om gezamenlijk te eten deels af. Dit sloot weer goed aan bij veranderende patronen in arbeidstijden.

Bij de medische technologie ging de technologie veel meer haar eigen gang. Zij zorgde mettertijd, overigens na vele verwickelingen die te maken hadden met de 'concurrentie' in betrouwbaarheid tussen de traditionele, op direct lichamelijk onderzoek gebaseerde methoden van diagnostiek en de nieuwe beeldgerichte methoden, voor een situatie die met enige reden als een geheel nieuwe geneeskundige praktijk kan worden beschreven. Deze heeft grote gevolgen gehad voor onze lichaams- en ziektebeleving.

Deze historische studie is niet alleen verplichte literatuur voor wetenschappers en ingenieurs die een handzaam en leerzaam overzicht van de historische ontwikkelingen op genoemde terreinen willen hebben. Zij is ook interessant voor iedereen die zich een oordeel wil vormen over de manier waarop technologie onze levens, onze relaties en onze opvattingen heeft beïnvloed en dat vandaag de dag nog steeds doet. In techniek geïnteresseerde filosofen tenslotte kunnen er een rijkdom aan concrete voorbeelden en ontwikkelingen in vinden, die ze niet alleen als materiaal voor het onderwijs aan aankomende ingenieurs kunnen gebruiken, maar die hen soms ook voor uitdagende nieuwe onderzoeksvragen kunnen stellen.

*Jan Vorstenbosch
Universiteit Utrecht*

J.W. Schot e.a. (eds.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw, deel v, Transport en communicatie* (Zutphen: Walburg Pers, 2002) 347 pp. ISBN 90-5730-068-0

Dit volume is een deel van de prestigieuze reeks over de techniekgeschiedenis van Nederland in de negentiende en de twintigste eeuw. De twintigste eeuw (met regelmatig een terugblik in de negentiende eeuw maar met relatief weinig aandacht voor de actuele ontwikkelingen) wordt behandeld in zeven delen: I. Techniek in ontwikkeling, waterstaat, kantoor en informatietechnologie; II. Delfstoffen, energie, chemie; III. Landbouw, voeding; IV. Huishouden, medische techniek; VI. Stad, bouw, industriële productie; VII. Techniek en modernisering, balans van de twintigste eeuw. Hierbij staat de wisselwerking tussen techniek en maatschappij centraal.

Het eerste gedeelte van deel v behandelt de transportsector. In een vijftal zeer leeswaardige hoofdstukken komen achtereenvolgens aan bod: de concurrentie of de afstemming van de verschillende transportmodi, de inburgering van de auto, de ontwikkeling van de haven van Rotterdam (twee bijdragen), de technische ontwikkeling van Schiphol. Wat opvalt, is dat een afzonderlijk deel over het spoor ontbreekt. Dit is verwonderlijk, omdat de spoorwegen in de concurrentiestrijd met andere transportmiddelen maar ook door technologische innovatie en organisatorische ontwikkelingen een complete gedaanteverandering hebben ondergaan tijdens de twintigste eeuw. Met het oog op een meer eengemaakte Europese en geliberaliseerde spoorwegmarkt (NST-netwerk en deregulering) had een analyse van het Nederlandse spoorwegbedrijf interessante bladzijden kunnen opleveren.

Dit deel over transport gaat onmiddellijk van start met een hoofdstuk over concurrentie en afstemming van de verschillende transportmodi. Dit stuk lijkt mij eerder een synthetisch stuk over de Nederlandse transporteconomie in de twintigste eeuw: het is een helder geschreven, zeer synthetisch en vooral economisch opgevat artikel met relatief weinig aandacht voor techniek. Ook hoofdstuk 3, over de inburgering van de auto, heeft vooral voor een maatschappelijke invalshoek geopteerd. Het gaat over wie de auto gebruikte, de evolutie naar een massaproductie, de aanleg van het wegennet, de rol die de ANWB heeft gespeeld in 'autorijgend Nederland.' Typisch is dat het item 'autotechniek' verbannen is naar een kaderstuk van amper een bladzijde. De hoofdstukken 4 en 5 behandelen het Rotterdamse havenbedrijf. Binnen de context van de internationale handel en de economische ontwikkelingen, wordt de focus gelegd op de lokale havenpolitiek en een aantal technische innovaties in laden, lossen, overslag, de evolutie naar nieuwe vormen van transport zoals het vervoer van massagoederen in steeds grotere schepen, enz. Het laatste hoofdstuk van het transportgedeelte gaat over Schiphol, met de nadruk op de technische ontwikkelingen, en dit omdat de globale evolutie van het luchthavencomplex in eerdere publicaties reeds eerder uitvoerig is beschreven.

Hoewel de diverse bijdragen stuk voor stuk waardevolle perspectieven bieden op de ontwikkeling van transport in Nederland tijdens de voorbije eeuw, blijft de lezer met een enigszins onvoldaan gevoel achter. Een conceptueel stuk aan het begin van dit deel over transport, met een uiteenzetting van de focus, zou nuttig zijn geweest. Mijns inziens ontbreekt het wat aan eenheid in de globale aanpak, waardoor het eerder een bundel artikelen met verschillende invalshoeken lijkt, dan een boek dat tot stand kwam op basis van een duidelijk concept.

Het tweede deel van dit boek handelt over communicatie. Na een boeiende inleiding van eindredacteur W.O. de Wit volgen hoofdstukken over de materiële basis van het communicatielandschap, de telefonie, radio, televisie en de ICT-revolutie. De

eerste bijdrage gaat in op de netwerkinfrastructuren van de diverse communicatiemedia en de wijze waarop zij interacteerden, en vervolgens op de diffusie van telefoon, radio en tv. Interessant is daarbij de historische evolutie van nog steeds actuele vraagstukken, zoals de verhouding tussen de private sector en de overheidsbedrijven in sectoren met een algemeen nuts karakter (universele dienstverlening, kwaliteit, tarieven en dergelijke meer). Vervolgens wordt ingegaan op 'de vele gezichten van de telefoon', meer bepaald op de veranderende sociaal-culturele betekenis van het telefoongebruik. Op indringende wijze wordt beschreven hoe het bankwezen het gebruik van de telefoon innoveerde en intensifieerde, met het oog op een optimalisering van bijvoorbeeld de effectenhandel. En hoe het telefoongebruik met de jaren geïntegreerd geraakte in het sociale en maatschappelijke verkeer.

De hoofdstukken over radio en televisie gaan in op de technologische innovaties die aan de basis lagen van deze media en de institutionele omgeving waarin die tot stand kwamen. Vervolgens wordt ruim aandacht besteed aan de maatschappelijke verspreiding in een verzuilde samenleving en de gigantische impact op het dagelijkse leven. Een te kort zesde hoofdstuk ten slotte gaat in op de ICT-revolutie die tijdens de laatste twee decennia van de 20ste eeuw op gang kwam. Historisch van opvatting, laat het kansen liggen om te reflecteren op wat wellicht een maatschappelijk verschijnsel is dat ook tijdens de nieuwe eeuw een steeds grotere maatschappelijke, economische en culturele impact zal hebben: mobiele, draadloze communicatie en het internet. Een exploratie van de toekomst, op basis van de inzichten van het verleden, had interessante perspectieven kunnen opleveren, bijvoorbeeld over nieuwe maatschappelijke breuklijnen en de rol van Europa in de wereld en de geliberaliseerde wereldhandel.

Tot slot een bemerking over de vormgeving. Op het eerste gezicht ziet het boek er best aantrekkelijk uit. De bladspiegel is verzorgd en het beeldmateriaal is van goede tot zeer goede kwaliteit. Tegelijk echter ontbreekt het aan een heldere visie op de verhouding van tekst en beeld. De soms artistiek en inhoudelijk zeer interessante foto's en prenten, maar ook de onthullende grafieken zitten als het ware verstopt in de tekst, alsof de grafische vormgever geen enkele witte ruimte onbenut wilde laten. De opeenstapeling van tekst en beeld heeft als gevolg dat de beelden te weinig op zich staan, te weinig zeggingskracht krijgen. Dat is mijns inziens een gemiste kans. En zo heeft een boek over de ontwikkeling van techniek, waarvoor zonder twijfel belangrijke middelen zijn vrijgemaakt, een enigszins gedateerd uiterlijk.

Bart Van der Hertem

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel

J.W. Schot e.a. (eds.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw, deel VI, Stad, bouw, industriële productie* (Zutphen: Walburg Pers, 2003) 455 pp. ISBN 90-5730-069-9

Afgelopen jaar zijn in hoog tempo de laatste delen van de geschiedenis van de techniek in Nederland in de twintigste eeuw verschenen. Net als de serie over de negentiende eeuw ziet het er weer prachtig en indrukwekkend uit. Bovendien was er nu meer geld beschikbaar voor oorspronkelijk onderzoek, zodat meer nieuwe informatie kon worden opgenomen, hetgeen tot een hoge kwaliteit heeft geleid.

Niettemin valt er ook nu nog wel wat aan te merken. In de eerste plaats is het deel VI, dat hier gerecenseerd wordt, geen eenheid. Het bestaat uit drie onderdelen 'stad',

‘bouw’ en ‘industriële productie’, die los van elkaar, onder verschillende redacties, tot stand zijn gekomen. Dat heeft tot nogal opmerkelijke contrasten geleid, die al in de inleidingen duidelijk worden. De redacteurs van het onderdeel ‘stad’, C. Disco, H. Buijter en A. van den Bogaard, presenteren een bevlogen inleiding, met pogingen om de stad in haar totaliteit te vatten. De inleiding tot ‘bouw’, van redacteur E.M.L. Bervoets, behelst een gedegen opmaat tot een analyse van de geleidelijke modernisering van de woningbouw, die uiteindelijk ook in deze bedrijfstak tot een enorme stijging van de arbeidsproductiviteit leidde. ‘Industriële productie’, geredigeerd door M. Davids, opent met een inzichtelijke inventarisatie van productieprocessen en een verkenning van de context daarvan, het industriële complex.

We hebben hier te maken met een drieluik zonder scharnieren. De delen staan volledig los van elkaar, terwijl het toch geen enorme kunstgrepen zou vergen om ‘bouw’, een voorbeeld bij uitstek van stedelijke industriële productie, als een *trait d’union* te laten fungeren tussen ‘stad’ en ‘industriële productie’.

Een tweede aanmerking betreft de naar mijn mening te grote aandacht die er is voor de context. Zowel in de techniekgeschiedenis van de negentiende eeuw als die van de twintigste eeuw is gekozen voor een contextuele aanpak: geen uitsluitend intern-technisch verhaal maar een duidelijke inpassing daarvan in een maatschappelijk kader. Op zich vind ik dat een juiste benadering maar je moet wel erg op de dosering letten, want anders ben je voordat je het weet bezig met een economisch historische beschrijving van een bedrijfstak of een stukje maatschappijgeschiedenis – zeker als de bestaande secundaire literatuur in die richting gaat.

Ook in dit deel gaat de context soms op de loop met de techniek. Zo hadden in ‘stad’ de passages over ziekte en gezondheid, de opkomst van stedenbouw als discipline en de maatschappelijke implicaties van de Woningwet wel wat korter gemogen. In ‘bouw’ krijgt die Woningwet met de daarop gebaseerde woningbouwverenigingen ook heel wat geïnstitutionaliseerde aandacht, terwijl in ‘industriële productie’ het industrialisatieproces tevens als economisch-historisch verschijnsel wordt gepresenteerd. Overigens is in dit laatste onderdeel de context het meest als een technisch systeem verwoord en dat bevat me in zo’n serie als deze toch beter dan een algemeen maatschappelijk verhaal.

De ruimtenood is in het onderdeel ‘industriële productie’ verreweg het grootst. In nog geen 140 bladzijden moeten alle industriële bedrijfstakken de revue passeren, die in de serie over de negentiende eeuw nog vier hele delen hebben gekregen. Dus ook binnen het eigenlijke onderwerp moesten keuzes gemaakt worden. Er is gekozen voor analyses die de bedrijfstakken overkoepelen, gevolgd door een verdieping in drie deelstudies: het grafisch complex (door E. Nijhof), het scheepsbouwcomplex (door J.L. Schippers en H.W. Lintsen) en het Philipscomplex (door M. Davids). Dat zijn mooie verhalen met een goede dosering van de context, maar eigenlijk moeten we het voor het grootste deel van de hele industrie met deze drie voorbeelden doen. Alleen de voedings- en genotmiddelen, de delfstoffen, de energie en de chemie komen in andere delen nog aan bod.

Dat voorbeelden worden gegeven in plaats van een totaaloverzicht, vormt dus mijn derde bezwaar. Ook bij de stad wordt namelijk met voorbeelden gewerkt. Daar wordt ingezoomd op sanitaire voorzieningen, wegen en transport en de dynamiek van de stadsuitbreiding. Veel meer was er in goed 90 pagina’s niet te behandelen geweest, maar van de stad als een integraal technisch systeem, waar de redacteurs in hun inleiding aan refereren, blijft zo niet veel over. Met name de juist voor steden zo kenmer-

kende multifunctionaliteit verdwijnt op deze wijze. In plaats van de verzorgingsstad, de hygiënische stad, de geplande stad en de bewogen stad, die de auteurs ten tonele voeren, bestond er ook een werkstad, een winkelstad, een flaneerstad, een lichtstad, een cultuurstad en een parkstad, om een paar voorbeelden te noemen, met elk eigen technische connotaties.

Het deel 'bouw' lijkt completer maar bij nader inzien komt dat omdat door de tijd heen consequent één aspect wordt behandeld: de volkswoningbouw. Geen woord is er bij voorbeeld over de, ook technisch, vernieuwende Art Nouveau architectuur, die aan het begin van de twintigste eeuw bij uitstek in een stedelijke omgeving tot ontwikkeling kwam.

Ter afsluiting wil ik nogmaals benadrukken dat mijn aanmerkingen kanttelingen bij een topprestatie behelzen. Schitterend is bij voorbeeld de manier waarop in de stad, bij de evolutie van het stoplicht, techniek in een maatschappelijke context – het complexer worden van de mobiliteit – is geplaatst. Heel goed gelukt is ook het verhaal over de introductie van de betonbouw door E.M.L. Bervoets en E.A.M. Berkers, terwijl ook het betoog van R. Vermij over de automatisering van de industriële productie uitermate leesbaar is. Aan kwaliteit is dus geen gebrek, maar er is wel genoeg onbehandeld gebleven om een nieuwe serie te rechtvaardigen.

Pim Kooij
Rijksuniversiteit Groningen
Wageningen Universiteit

J.W. Schot e.a. (eds.), *Techniek in Nederland in de Twintigste Eeuw, deel VII, Techniek en Modernisering: Balans van de Twintigste Eeuw* (Zutphen: Walburg Pers, 2003) 372 pp. ISBN 90-5730-070-2

Scholarly books are rarely a feast for the eye. Yet in the final volume of this monumental series, the editors and producers of this series have produced a magnificent volume of learned essays, lavishly illustrated, beautifully produced, clearly written, yet well-documented, and up to snuff on the latest theories and interpretations of science and technology studies. In many ways, this volume is a summing up of the previous six, a bird's eye's view of what Dutch technology was and meant for the country over the past century, and how technology fits in with the development of Dutch culture, society and economy.

The development of Dutch technology in the twentieth century reflects the special characteristics of the country. Three of them stand out. First, the Netherlands was a small open economy, whose options were by and large dominated by its larger neighbors Germany, Britain, and France, and after 1945 increasingly the United States. Technical and scientific knowledge in the twentieth century became increasingly international and 'globalized.' At the same time, geography dictated that the Dutch had special needs and demands, above all of course the ones associated with drainage and hydraulic engineering, but in recent decades also the ecological and environmental issues of high population density and the dearth of space and raw materials. Finally, Dutch technology and the Dutch institutional structure co-evolved, reinforcing and at the same time constraining one another. In such models, there is a deep contingency and multiplicity of feasible outcomes, and it is not surprising that the choices made by Europe's small developed economies differed quite a bit.

The chapters included in this volume reflect the 'Dutch-ness' of this experience. They are well-informed of the state of the art of scholarship in the various aspects of the study of technology. On the one hand, there is the emphasis on the social and political 'construction' of technology and how technical choices are shaped by economic interests and political power. On the other hand, especially in a sophisticated and well-informed chapter by J.P. Smits, there is an excellent analysis of what technological progress actually does to national income, living standards, and economic welfare. Yet clearly this is a book on the Netherlands, *not* on technological development in Western Europe. Throughout the many pages and illustrations, we see the omnipresence of water, the high rate of urbanization coupled to a high reliance on a high-tech agricultural sector, and the peculiar interaction between the public and private spheres in the typical Dutch 'pillarized' society. Like other small economies, the Netherlands developed some special niches, and the authors make clear that factor endowments can only go so far in explaining why these niches come about. The vast Dutch multinationals we associate with these niches such as Philips, Royal Shell, and Unilever did not owe their success to physical endowments, as much as to a certain entrepreneurial and technological inertia. In particular, as Smits points out, the Dutch tradition of processing imported raw material goes back to the 'traffieken' of the Golden Age. Dutch farming, always a high-efficiency and technologically sophisticated sector, survived the twentieth century in tact, in part through riding modern technology, in part through organizational change, and in part thanks to government supports. At the same time, Schot and van Lente in their chapter on industrialization note that the Netherlands went from a resource-poor economy in the beginning of the century to become a resource-rich economy by its end.

A central theme, inevitably, is the question of 'modernization.' The concept's meaning has been transformed in recent years, but it remains central to the ambiguities of technical change. Has technological progress truly improved the 'human condition'? It is hard to look at the Netherlands today and conclude otherwise: the Dutch, relative to their forebears and to almost any other country in the world, live a blissful life free of poverty, toil, and fear. Few societies in the past have enjoyed their current levels of material comfort and leisure. Yet advanced technology does create costs, and equating technological progress with welfare without worrying about environmental effects or the impact on labor conditions is unwarranted. As the very useful chapter by Schot and van Lente on 'controversial modernization' and industrialization makes clear, whatever the term may exactly mean, the Dutch have embraced modernization, become an advanced and sophisticated technological market economy, and reaped the fruits in terms of income and comforts, as well as paid the price. Like most other nations, they feel somewhat ambivalent about it, but wouldn't go back to the 'good old days' even if they could.

The volume contains some outstanding chapters. I need to single out the introductory chapter by the editors, an apt and highly readable summary of the issues at stake, and the excellent chapter by R. Vermij on economies of scale which brilliantly discusses not only the physical and economic dimensions of scale effects but also the importance of what economists call 'network externalities' and the associated need for coordination and standardization, and the ideological components of 'big is good' and the historical interpretations based on them (associated with Alfred Chandler). Also very impressive is a chapter on the 'integration' of the Netherlands by Van der Vleuten, which emphasizes the interaction of infrastructural investments and the creation of a truly 'Dutch' economy in the twentieth century. Interesting is the chapter on the emer-

gence of the 'knowledge society,' although this chapter could have benefitted from some more careful economic analysis on the role of human capital and the connection between R&D and economic change. This chapter fails to note the importance of knowledge at the household level (in addition to that of engineers and technical experts), a crucial point made by Schot and van Lente. Much is made, indeed, in this volume, of household behavior, but consumers also had to be educated if they were to absorb the new techniques: bicycles and washing machines (to say nothing of computers) required a fair amount of learning on the part of their users. In an elegant closing chapter, Irene Cieraad deftly analyzes the cultural implications of the increased consumption that technological progress made possible, while steering clear of both the triumphalism of economists or the gloom and doom condemnation of mass-consumption often promulgated by left-leaning sociologists.

If there is some room to dispute the emphasis of this volume it is that, at least to the taste of this reviewer, many of the authors spend too much time agonizing over continuity and discontinuity, worrying when exactly did the breakage points occur if at all, and whether whatever came before them can be properly regarded as a 'prelude' to future growth. Instead, more could have been made from comparisons with other economies and especially the other rich small economies of Europe, such as Belgium, Switzerland, and Denmark. The Netherlands was, what the authors call a *diffusieland*, which mostly received rather than generated technology. But what parts of modern technology were absorbed depended on the economic and political parameters of the nation, and how small open economies make such choices remains one of the more intriguing questions of the twentieth century. At least we now know far more about the Netherlands than we do about any of these other economies.

The editors should be congratulated on this outstanding volume, a true *coda* to end seven volumes of detailed research. This series will constitute the standard work on modern Dutch technological change for generations to come. Let us hope that other countries can produce similar academic entrepreneurs who will follow the model that Johan Schot and his collaborators have produced here.

Joel Mokyr,
Northwestern University

De emancipatie van de techniekgeschiedenis*

In november 2003 is het project *Techniek in Nederland in de Twintigste Eeuw* (TIN20 in de wandelgangen) afgesloten met de overhandiging van het laatste deel aan de Koningin. Tevens is op die voor alle bij TIN20 betrokken onderzoekers zo gedenkwaardige dag bekend gemaakt dat enkele grote multinationals in Nederland hebben besloten de hele serie cadeau te doen aan alle middelbare scholen in Nederland. Is met dit majestueuze einde de emancipatie van de techniekgeschiedenis voltooid? Enerzijds zou dat moeilijk kunnen worden ontkend omdat de techniekgeschiedenis in

---

* Met dank aan Frank Geels, Mila Davids, Adrienne van den Bogaard, Harry Lintsen en Geert Verbong voor commentaar op een eerdere versie.

Nederland is uitgegroeid tot een zelfstandige discipline met een eigen methode en *body of knowledge*. Anderzijds zou ik willen stellen dat die emancipatie pas echt is voltooid wanneer de betekenis van de techniek zichtbaar is in de geschiedenis van Nederland zoals die wordt geschreven door andere historici dan techniekhistorici.

Het schrijven van een techniekgeschiedenis die relevant is voor de algemene geschiedenis van Nederland was een belangrijke doelstelling van TIN20.* Ik prijs me daarom gelukkig met de recensie van Joel Mokyr die duidelijk maakt dat wij wat hem betreft geslaagd zijn in deze doelstelling. Het project had nog andere doelstellingen. Over de Nederlandse techniekgeschiedenis van de twintigste eeuw was nog weinig bekend, daarom is besloten om over een breed terrein nieuw bronnenonderzoek te doen. De TIN20-serie levert daarmee niet zozeer een overzicht van bestaande kennis. Het is geen overzichtswerk in die betekenis. Kenmerkend is juist de ontwikkeling van nieuwe vraagstellingen en nieuwe kennis. De resultaten zijn niet alleen gepubliceerd in de serie zelf, maar ook in een groot aantal andere publicaties; artikelen, boeken en proefschriften.** Doordat er voor gekozen is om nieuw bronnenonderzoek te doen, moesten soms keuzes worden gemaakt, waardoor belangrijke onderwerpen (vanuit de optiek van een meer encyclopedisch overzichtswerk) eruit vielen. Een goed voorbeeld hiervan is de ontwikkeling van de spoorwegen die zo node wordt gemist door Bart van Hertfen in zijn recensie. Om inhoudelijke redenen, die worden uitgelegd in een introductie van het deel over transport, is ervoor gekozen aan dit onderwerp niet teveel aandacht te besteden. Daarentegen prijst Jan Vorstenbosch de duidelijke keuzes en de selectie van onderwerpen in de boeken over medische en huishoudelijke techniek. Dat is ons oogmerk geweest, keuzes maken, specifieke vragen stellen en onderzoek doen gebaseerd op die vragen. De opmerking van Pim Kooij in zijn recensie dat er nog genoeg blijft liggen voor een nieuwe serie is dan ook terecht. Mijn stelling is dat critici die klagen dat bepaalde onderwerpen niet worden behandeld zich vaak vergissen in het beoogde karakter van het overzichtswerk. Deze vergissing ligt voor de hand door de brede aanpak en ambities (met 14 boeken over een nog veel groter aantal deelonderwerpen), maar men ziet over het hoofd dat de TIN20-serie nooit als inzet heeft gehad een volledig overzicht te bieden.

Voor recensenten is het ook niet makkelijk om TIN20 te evalueren. Want er spelen diverse doelstellingen tegelijkertijd: de wens om niet alleen zowel een nieuw soort techniekgeschiedenis als ook een algemenere geschiedenis te schrijven, maar tevens verder de wens om tot een serie wetenschappelijke boeken te komen, die ook voor een breder publiek interessant zijn.

Die combinatie is niet zo gemakkelijk en sommige hoofdstukken zijn meer geschikt voor een wetenschappelijk publiek dan voor een breder publiek. De keuze voor een hoge illustratiegraad (25 tot 30 procent) hangt samen met de wens om een goed toegankelijk boek te schrijven. Maar de illustraties staan niet op zichzelf, ze zijn verbonden

---

* Zie J.W. Schot., H.W. Lintzen en A. Rip e.a. 'Betwiste modernisering', in: J.W. Schot e.a. (eds.), *Techniek in Nederland in de Twintigste Eeuw*, deel 1 (Zutphen 1998) aldaar p. 18.

** Voor een overzicht van de publicaties die samenhangen met het project over de twintigste eeuw verwijzen naar de lijst met publicaties opgenomen in een boekje gepubliceerd bij de afronding van het project: *TIN-20 Impressies. Achter de schermen van een techniekhistorisch project* (Eindhoven 2003). De lijst zal binnenkort worden gepubliceerd op de website: www.histech.nl

met de tekst. Het beeld voluit de ruimte geven zoals van Hertzen zou hebben gewild, past niet in deze filosofie. Daarmee zou het accent teveel op het beeld komen te liggen.

Een lange of korte twintigste eeuw?

Terug naar de ambitie om een werk te schrijven dat relevant is voor de algemene geschiedenis van Nederland. Op het moment dat T1N20 als project werd ontworpen waren er nauwelijks boeken beschikbaar waarin werd geprobeerd de hele twintigste eeuw te duiden. Bij het aflopen van die eeuw is dit veranderd. De afgelopen jaren zijn er diverse overzichtswerken verschenen over de twintigste eeuw, maar de techniek is daarin vooral aanwezig als achtergrondfactor en niet als een maatschappelijk proces waarin geschiedenis wordt gemaakt.* De inhoud van die boeken maakt duidelijk welke bijdrage T1N20 levert. Ik kan hier niet een volledige analyse geven, maar neem het meest recente en veel geciteerde boek over de economische geschiedenis van Nederland van de economisch-historicus Jan Luiten Van Zanden als uitgangspunt. Hij noemt drie institutionele veranderingen, die de kern vormen van wat hij de lange twintigste eeuw noemt (de periode 1870-1970/80). Het betreft ten eerste de opkomst van multinationale ondernemingen; ten tweede de regulering van de arbeidsmarkt door overheid, werkgevers en vakbeweging en ten derde de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. Deze drie veranderingen zijn volgens Van Zanden allen te herleiden tot een wantrouwen in de krachten van de markt en tot de wens om deze te beheersen. In dit verhaal wordt ook duidelijk wie Nederland gemaakt hebben: dat zijn de politici, de werkgevers, de werknemers en de bedrijven. De Nederlandse geschiedenis is tot nu toe vooral vanuit hun optiek beschreven. Opvallend onderbelicht is de rol van de techniek en van de actoren die de technische ontwikkeling hebben vormgegeven: ingenieurs, maar ook de gebruikers en hun organisaties en verder bedrijven en politici die zich bemoeien met technische ontwikkeling. Deze actoren staan centraal in T1N20.

De opbrengst voor de Nederlandse geschiedenis is te vinden in alle delen, maar vooral in het laatste en zevende deel waar die algemene geschiedenis meer centraal staat. Hier is een expliciete poging gedaan om de Nederlandse geschiedenis te verrijken met inzichten en interpretaties over: ten eerste de relatie tussen technische ontwikkeling, productiviteitsontwikkeling en concurrentiekracht; het karakter van de industrialisatie en de keuze voor schaalvergroting niet alleen in de industrie, maar ook in de landbouw; ten tweede het belang van de ontwikkeling van infrastructuur voor de eenwording van Nederland, ten derde de rol van ingenieurs in grote technische projecten opgezet door de overheid, ten vierde de grote consequenties van technische keuzes voor de ontwikkeling van de Nederlandse economische structuur, ten vijfde de ontwikkeling en opkomst van de consumptie-samenleving en tenslotte over de modernisering van Nederland. De ontwikkelde visie op die modernisering betekent dat de breuk-

---

* Zie bijvoorbeeld Jan Luiten van Zanden. *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997); Corrie van Eijl, Lex Heerman van Voss en Piet de Rooy (eds.), *Sociaal Nederland. Contouren van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2001) en Remieg Aerts, Herman Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999). Henk te Velde heeft overigens wel enkele fraaie passages geschreven over het belang van techniek. Hetzelfde geldt voor Kees Schuyt en Ed Taverne, in hun 1950 *Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) zie met name hoofdstuk 3-7.

vlakken van de twintigste eeuw worden gelegd rond 1890 en 1970. De twintigste eeuw is vanuit een techniekhistorisch perspectief dus niet zozeer een lange, maar eerder een korte eeuw. Hier is niet de plek om verder uitgebreid in te gaan op de bevindingen, de lezer wordt uitgenodigd deel VI zelf ter hand te nemen.

Het gebrek aan technisch detail

De doelstellingen van TIN20 hebben tot gevolg gehad dat er een techniekgeschiedenis is geschreven waarin veel aandacht is besteed aan de maatschappelijke inbedding van techniek en de daarmee gepaard gaande transformatie van Nederland. Om die geschiedenis te schrijven is het niet altijd nodig en nuttig om in te gaan op allerlei technische details. Door critici wordt dit nog al eens betreurd. Zij stellen daarbij echter niet de vraag of het beschrijven van die details voor de vraagstelling nu zo van belang zou zijn geweest en wat een meer internalistische techniekgeschiedenis zou hebben betekend voor het karakter van de hele serie. In het onderzoek is consequent gekozen voor een contextualistische aanpak. Afhankelijk van de vraagstelling kan dit nog steeds betekenen dat het technisch detail belangrijk is, maar dat hoeft niet. Tegelijkertijd zou ik hier de stelling willen poneren dat alleen via een contextuele benadering het mogelijk is om vanuit de techniekgeschiedenis een bijdrage te leveren aan de algemene geschiedenis. De belangrijkste reden waarom de rol van de techniek zo wordt onderbelicht door historici is juist het gebrek aan inzicht in het contextuele karakter van de techniek. Anders gesteld het ontbreekt aan een goede conceptualisering van techniek. Techniek wordt veelal gezien als een externe en neutrale *input* in het historische proces. Deze conceptualisering betekent dat het bestuderen van techniek kan worden overgelaten aan specialisten: de techniekhistorici die werkzaam zijn aan technische universiteiten. Dit is een denkfout. Techniek is een fundamentele factor in het historisch proces, zoals cultuur, economie en politiek, die ook niet op een naïeve manier kunnen worden behandeld. Techniek zou te belangrijk moeten zijn om aan specialisten over te laten. In TIN20 is er daarom voor gekozen om allerlei disciplines en soorten historici in het project te betrekken.

Coherentie door communicatie

Deze multidisciplinariteit brengt mij op een laatste punt. Het betrekken van een groot aantal disciplines en toch een coherent werk te leveren, is een uitdaging voor een project als TIN20 geweest. Wie de veertien boeken overziet die zijn gepubliceerd in de eerste zes delen, zal al snel tot de conclusie komen dat er grote verschillen bestaan tussen de boeken. Sommige boeken zijn geschreven door een team van auteurs, terwijl andere boeken vooral door één of twee auteurs zijn geproduceerd. In sommige boeken overheerst een thematische presentatie van de resultaten terwijl in andere boeken een chronologische aanpak is gekozen. Ook combinaties van beide vormen van presentatie komen voor. Sommige boeken hebben de pretentie bredere geschiedenis te schrijven, terwijl in andere boeken een paar *case-studies* worden uitgewerkt. Deze verschillen hebben te maken met de stand van zaken van het onderzoek op het betreffende terrein, maar ook met de interesses en (disciplinaire) achtergronden van de redacteurs. Voor deze variatie is bewust gekozen bij de aanvang van het project. Binnen een kader kregen de redacteurs veel vrijheid. Het kader dat de coherentie moest leveren bestond uit de contextuele benadering, de wens om de hele twintigste eeuw te behandelen en de definitie van een aantal overkoepelende thema's waarbij in ieder boek aan enkele van deze thema's is gewerkt. Dit kader is in een onderlinge en intensieve discussie tus-

sen redacteuren tot stand gekomen. Dit communicatieproces is de drager geweest van de coherentie die uiteindelijk is bereikt.

Het grote voordeel van deze route is geweest dat de kwaliteiten van betrokken onderzoekers maximaal tot hun recht konden komen, terwijl er toch met hetzelfde kader werd gewerkt. Hiermee is een brede en voldragen basis gelegd voor verder onderzoek naar en discussie over het karakter van de twintigste eeuw, niet alleen voor techniek-historici, maar ook voor andere historici en sociale wetenschappers zodat de technische ontwikkeling als vormgevende factor de plaats krijgt die ze verdient in de Nederlandse geschiedenis.

Johan Schot

Technische Universiteit Eindhoven

H.A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam: Boom, 2002) 696 pp. ISBN 90-5352-767-2

Hier volgen twee recensies van Klemanns studie, gevolgd door een repliek van Klemann.

De centrale these van deze omvangrijke en met oog voor detail geschreven economisch-historische monografie is dat de officiële economische statistieken geen getrouw beeld geven van de economische bedrijvigheid in de oorlogsjaren. Dit is een uitdagende en belangrijke stelling met verreichende implicaties voor de economische beeldvorming over Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Bovendien betekent deze stelling dat het naoorlogse herstelbeleid van de Nederlandse regering zich baseerde op onjuiste of op zijn minst onvolledige kwantitatieve informatie, voorwaar een provocerende implicatie.

Zoals gezegd is dit met bijna 700 pagina's een omvangrijke economisch-historische studie, mede gezien de omstandigheid dat een betrekkelijk korte periode van tien jaar wordt behandeld. De economische kant van de Nederlandse samenleving in de Tweede Wereldoorlog is het centrale onderwerp in Klemanns boek. Het grootste gedeelte van het boek is gewijd aan de beschrijving en analyse van de productie in de hoofdsectoren van de Nederlandse volkshuishouding. Dit zijn de landbouw (hoofdstuk 6), de nijverheid (hoofdstuk 7) en de dienstverlening (hoofdstukken 8 t/m 11), zowel de commerciële en de publieke als de collectieve sector omvat.

Van elke bedrijfstak geeft de schrijver een grondige kwalitatieve beschrijving, die hij aanvult met, ten dele door hem zelf bijeengebrachte, kwantitatieve gegevens. In deze analyse volstaat hij niet met algemeenheden. Hiervan legt niet alleen zijn grondige beschrijvend-statistische analyse getuigenis af, maar ook het feit dat hij voor de dienstensector afzonderlijke analyses presenteert voor deelsectoren als handel met inbegrip van de winkeliers en marktkooplui, transport- en havenactiviteiten, de financiële dienstverlening door bank- en verzekeringswezen. Ook minder tot de verbeelding sprekende werkzaamheden komen aan bod, van horeca, kerken, medische zorg, cultuur en dienstmeisjes, in die tijd nog een significante bestand aan arbeidskrachten die nadien spoedig zou verdwijnen. De overheidsproductie komt in dat verband eveneens aan de orde, maar die was in die jaren nog lang niet zo omvangrijk als in onze dagen (al begon de opmars ervan, zo laat Klemann zien, onder de bezetting).

Het bijzondere van dit deel van Klemanns werk is dat hij veel verrassende institutionele details verschaft over economische structuur en evolutie en die kennis vervolgens benut om tot een nieuwe en eigen raming van de productie per bedrijfstak te komen en daarmee tot een herziene bepaling van de omvang van het bruto binnenlands product. De conclusie van deze bewonderenswaardige nationale rekeningen-reconstructie is dat de feitelijke binnenlandse productie, zeker vanaf 1942, aanmerkelijk hoger lijkt te zijn uitgevallen dan de officiële cijfers voor die tijd, zoals in 1947 door het CBS gepubliceerd, aangegeven. Deze onderschatting belooft volgens de samenvattende cijfers van de auteur, (weergegeven in tabel 12.1 op blz. 429), in de eerste twee volle oorlogsjaren ongeveer tien procent van het geregistreerde bruto binnenlands product in constante prijzen, en rond de twintig procent in 1943 en 1944. In de eerste naoorlogse jaren gaat dit nog even door.

Dit is niet niks en de grote vraag is of de geboden calculaties de toets der kritiek vanuit het gezichtspunt van de nationale rekeningen kan doorstaan. Ik ben daar niet zeker van en wel op grond van mijn eigen ervaring in de jaren zeventig met het maken van een kwartaalconfrontatie van middelen en bestedingen op kwartaalbasis voor het tijdvak 1957-1984. Dit project werd ondernomen op de Nederlandsche Bank ten behoeve van haar econometrische modelbouw, waarvoor kwartaalcijfers nodig waren die het CBS destijds nog niet maakte. Kenmerkend voor de methode van de Nationale Rekeningen, die onder meer de schatting van het nationale inkomen en bruto binnenlands product verschaft, is dat een drietal van elkaar onafhankelijke alternatieve benaderingen wordt beproefd, te weten vanuit de productie, de inkomensvorming en de bestedingen. Dit lijkt een omslachtige werkwijze, maar de rechtvaardiging is dat aldus consistentie van de ramingen wordt bereikt, wat de statistische betrouwbaarheid van de uitkomst ten goede komt.

De reconstructie van Klemann betreft een smallere benadering, die vooral aangrijpt bij de productie, dus slechts één van de hierboven vermelde benaderingen. De impliciete veronderstelling bij zo'n aanpak is dat mutaties in de voorraadvorming niet te veel wisselen, terwijl interne consistentie ontbreekt. Vooralsnog lijkt mij de gebezigde werkwijze niet stevig genoeg om de vergaande conclusies van Klemann ten aanzien van de productie in de oorlogsjaren overtuigend te vinden. Er zou wel eens sprake kunnen zijn van wat economen soms noemen een *fallacy of aggregation* en dat geldt als een ernstig tekort.

Steun voor deze kritiek biedt Klemanns analyse van de zwarte markt of illegale economie. Nog afgezien van bewuste onderrapportage met stilzwijgend goedvinden van de Nederlandsgezinde autoriteiten, zou in de zwarte markt volgens Klemann een belangrijke bron van de onderschatting van het feitelijke bruto binnenlands product hebben gelegen. Opnieuw geeft de studie blijk van verbeeldingskracht en statistische vindingrijkheid, door beschrijving en kwantificering met elkaar in verband te brengen. Dit verdient grote waardering. Toch neemt deze lof niet weg dat ook hier de schoonheidsprijs niet toegekend kan worden. De eerste reden hiervoor is dat de begripsvorming nogal slordig is, hetgeen bij statistische meting desastreuus is. Een voorbeeld ter toelichting: illegale activiteiten zijn niet noodzakelijkerwijs ongeregistreerd; verder zijn er tal van legale activiteiten die zich ook onder normale omstandigheden onttrekken aan de statistische waarneming van de nationale rekeningenboekhouders omdat het rapportagekader ontbreekt. Het zal duidelijk zijn dat die toestand niet gebonden is aan een bezettingssituatie, die centraal staat in dit boek.

De tweede reden is dat deze studie onvoldoende gebruik heeft gemaakt van de thans beschikbare methoden en analyses van de officieuze economie, althans er wordt nauwelijks melding van deze literatuur gemaakt (behalve de vermelding van een onderzoek ter zake volgens de zogeheten monetaire methode door ondergetekende, die zich daardoor natuurlijk gestreeld voelt). Het ontgaat Klemann vermoedelijk dat in deze benaderingen de zaak telkens van twee kanten wordt bekeken om via mogelijke discrepanties tussen de verschillende transactiestromen tot een raming van het onwaarneembare of statistisch nog niet geregistreerde te geraken. In mijn door de auteur aangehaalde werk over de monetaire methode betreft dat een raming van het totaal der transacties vanuit de sfeer van de betalingen versus een schatting vanuit de sfeer van de levering van goederen en diensten. Anders gezegd, het gaat om een vergelijking tussen de omvang van de geldstroom en de stroom van fysieke leveringen van goederen en diensten in de trant van de klassieke voorstellingswijze van de economische kringloop. Maar er zijn ook andere manieren en in de Nederlandse statistische literatuur, onder andere vanwege het CBS en de belastingdienst, is dit systematisch en grondig uitgewerkt en toegepast. Ook hier geldt dat statistisch vakmanschap en kennis van zaken niet veronachtzaamd mogen worden in historisch onderzoek, zeker wanneer zulke verreikende conclusies als hier worden getrokken.

Een verwant punt van kritiek betreft Klemanns prijsindexcijfers. Deze spelen een niet onbelangrijke rol in de historische analyse van Klemann en het daarop gebaseerde economisch beeld van de beschouwde tienjaarsperiode. De econoom weet dat het lastig is een getrouw beeld te geven van veranderingen in de koopkracht van geld of inkomen omdat de pakketsamenstelling die wordt gebruikt voor de berekening van het samengestelde indexcijfer voortdurend verandert, telkens andere producten opduiken, van tijd tot tijd nieuwe verkoopkanalen ontstaan en door de economische en technische omstandigheden opgeroepen kwaliteitswijzigingen het statistisch koopkrachtbeeld vergruizen. Onderzoek, onder andere van de Boskincommissie in de vs, heeft laten zien dat de gevolgen daarvan voor het prijsindexcijfer, het volume van de gemeten productie en arbeidsproductiviteit niet verwaarloosbaar zijn, mede omdat de prijsindex door deze onzekerheden dikwijls met enkele procentpunten opwaarts is vertekend.

De studie van Klemann laat zien dat alle elementen die de betrouwbaarheid van de prijsmeting kunnen aantasten, zich juist in de oorlogsjaren in verhevigde mate hebben voorgedaan. Dit roept de vraag op of Klemann op dit onderdeel niet te zeer met een kanon op een mug heeft geschoten en daarmee andermaal een *fallacy of aggregation* heeft geïntroduceerd. In elk geval heeft dit gevolgen voor de bepaling van het reële binnenlands product of het reële loon, grootheden die een belangrijke rol spelen in de uiteindelijke historische conclusies van dit boek.

Hoewel de presentatie van de nieuwe cijfers omtrent het verleden hoofdzaak lijkt in dit boek, biedt het meer. Een interessant voorbeeld daarvan is de poging de beeldvorming te nuanceren rond het optreden van Hirschfeld als secretaris-generaal voor economische zaken en voedselvoorziening tijdens de oorlog. Deze poging is overtuigend en Klemanns analyse van deze kwestie getuigt van een groot en bewonderenswaardig inlevingsvermogen voor het doen en laten van deze Nederlander in oorlogstijd als ogenschijnlijk dienaar van de bezetter. Op overtuigende wijze laat Klemann zien dat een zwart-wit oordeel hier niet past. In die zin bouwt hij verder aan de destijds door Blom begonnen nuancing en herziening van het historische oordeel over de Tweede Wereldoorlog, dat lange tijd erg streng was, zonder veel oog voor de feitelijke

context en omstandigheden waarin moest worden gewerkt en waarvoor het werk van L. de Jong jarenlang bepalend was geweest.

Sterk is dit boek ook in de analyse van de roof door de aandacht te verleggen naar de lopende sfeer. Naast vermogens en kapitaalgoederen betrof de exploitatie door de bezetter op de allereerste plaats de afgedwongen inkomensoverdracht aan Duitsland waardoor het besteedbaar inkomen van de Nederlanders drastisch terugliep, hetgeen de welvaart op ongehoorde wijze aantastte. Dit gezichtspunt brengt het boek op voor treffelijke wijze naar voren evenals het feit dat lange tijd de kapitaalvorming in Nederland vrijwel ongestoord kon doorgaan. Hierdoor onderging per saldo het productieapparaat minder schade dan het gevoelen na de oorlog was. Tegen die achtergrond verbaast het wel dat de gevolgen voor de productie van de ook opgetreden roof van productiemiddelen en goud in de naoorlogse jaren onbesproken blijven. Deze waren niet gering zoals ik elders kwantitatief heb aangetoond. Maar dit is een detail waaraan wellicht niet te zwaar getild moet worden.

Samenvattend meen ik dat dit een mooi boek is ondanks een aantal opmerkelijke zwakheden en onvolkomenheden op statistisch terrein. Wellicht is het goed dat ook economisch historici zich er rekenschap van geven dat bepaling van nationaal inkomen, prijsindexcijfers en nationale boekhouding een vak apart is. Lichtzinnige omgang daarmee om een nieuw historisch beeld te schetsen verzwakt de overtuigingskracht van dergelijke pogingen en dat is jammer van de moeite. Deze waarschuwing doet niets af aan mijn eindconclusie dat Klemann een mooi boek heeft geschreven voor kritische lezers.

M.M.G.Fase
Amsterdam

Hein Klemann heeft een interessant boek geschreven dat tevens omvangrijk is. Na alle 577 pagina's gelezen te hebben alsmede een groot deel van het notenapparaat van 64 pagina's is mijn conclusie dat het nog steeds bestaande beeld van het slachtofferchap van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog verder genuanceerd is. Ook een oppervlakkig lezer, of iemand die zich beperkt tot de tabellen, zal het niet ontgaan dat hier een perceptie van de economische gebeurtenissen tijdens de bezettingsjaren wordt ontvouwd die sterk afwijkt van die van de historicus L. de Jong. In tabel 12.1 op pagina 429 wordt in één oogopslag duidelijk dat de bezetting in economisch opzicht niet slechts in zwarte tinten kan worden geschilderd. De ontwikkeling van het bruto binnenlands product is gedurende deze jaren met maximaal 25 procent teruggevalen, nadat het in de eerste periode van de bezetting nog sterk is gestegen. Tellen wij de niet-officiële productie ook nog mee, dan is de terugval in 1945 ten opzichte van het referentiejaar 1938 nog geen 15 procent. In 1946 zit het land alweer rond het niveau van 1938. Opvallend is dus de geringe terugval van het *BBP* en het snelle herstel ervan. Sterker nog, in de Eerste Wereldoorlog, waarbij Nederland neutraal bleef en als internationaal doorgeefluik fungeerde, is de binnenlandse productie met een vergelijkbaar percentage teruggevalen. Bovendien was in die oorlog de voedselsituatie minstens zo problematisch en het economisch isolement minstens zo groot. Afgaande op deze cijfers kunnen historici niet volhouden dat de economische ontberingen van 1940-45 onvergelykbaar waren met enig ander moment in de moderne Nederlandse geschiedenis.

Om deze constatering te nuanceren stelt Klemann dat de industriële productie, die voor een belangrijk deel werd geëxporteerd naar Duitsland, betaald werd met waarde-loze Duitse rijksmarken waarmee geen import gefinancierd kon worden. De opname van Nederland in de Duitse oorlogsmachine zorgde voor eenzijdig economisch verkeer. De hiermee gepaard gaande uitbuiting is door Klemann becijferd op 1,5 maal het nationaal inkomen van 1938. De Nederlandse consument was dus de dupe. Op pagina 440 kunnen we lezen dat het beschikbaar nationaal inkomen per hoofd tijdens de laatste twee oorlogsjaren minder dan 50 procent van 1938 was.

Nieuw is dit overigens allemaal niet. Reeds in 1950 deed het CBS een eerste poging om het nationaal inkomen gedurende de oorlogsjaren te schatten. Ook toen vonden de statistici hoge productiecijfers die moeilijk te ‘verkopen’ waren. Daarom dienden de cijfers op de één of andere manier in overeenstemming te worden gebracht met de individuele en gemeenschappelijke oorlogservaringen die de Nederlandse burgers immers nog vers in het geheugen hadden. De CBS-ers wezen er daarbij op dat de aanleg van vliegvelden, verdedigingswerken en de exportfabricage werkzaamheden waren die wel tot economische productie maar niet tot hogere welvaart hadden geleid (CBS (1950), *Statistische en Econometrische Onderzoekingen*, pp 31-46, aldaar p.43). En men vervolgt: ‘Uit de gegevens voor de jaren 1944 en 1945 blijkt ook niet de noodtoestand, waarin Nederland verkeerde in de periode oktober 1944-mei 1945. Het is duidelijk, dat het relatief niet zo ongunstige niveau van het nationale inkomen in de eerste 9 maanden van 1944 en in de tweede helft van 1945 de bovengenoemde gemiddelden heeft beïnvloed.’

Met dit citaat uit 1950, wordt tevens het andere belangrijke punt, dat van de voedselvoorziening, aangestipt. Dit thema is al twintig jaar geleden door Trienekens uitgebreid geanalyseerd. De voedselproductie is ook door Klemann nog eens nagerekend. De conclusie blijft overeind dat de Nederlandse bevolking tot september 1944 geen gebrek aan voedsel heeft gehad, mede dankzij een adequate voedselpolitiek van de overheid. Vanwege een uitgekiende voorraadvorming beschikte Nederland gedurende de vijf bezettingsjaren over een equivalent van zes oogsten. De honger in het westen tijdens de winter 1944/1945 had voorkomen kunnen worden als er normale transportmogelijkheden waren geweest. Klemann had wat mij betreft meer mogen uitweiden over de spoorwegstaking die voor de consumenten in het westen van Nederland een regelrechte ramp bleek. En om zelf de parallel met de Eerste Wereldoorlog maar verder door te voeren: het gebrek aan voedsel in 1918 heeft in termen van extra sterfte kwantitatief grotere effecten op de bevolking gehad dan de situatie in 44/45.

Dit zijn tamelijk robuuste conclusies (en ik herhaal: al vlak na de oorlog waren de onderliggende gegevens beschikbaar) waar velen zich ook nu nog voor achter de oren krabben, omdat hiermee het bestaande beeld van de periode zo wordt aangetast. En er is ook meer gebeurd dan alleen dat: de jodenvervolgung, de repressie van minderheden, het werken in Duitsland en de vernederingen die burgers ondergingen. Maar wij zien het niet in dezelfde mate terug in de economische cijfers. In dit geval speelt de economie allerminst de rol van *dismal science*.

Klemann wil met zijn overzichtswerk voorzien in een lacune, zo blijkt uit het eerste hoofdstuk. Historicus L.de Jong besteedde in zijn 14-delig werk over het Koninkrijk slechts in deel zeven op systematische wijze aandacht aan de economische ontwikkelingen en dan vooral vanuit het perspectief van slachtofferschap en roof. Ook het naoorlogse werk van het CBS, waarbij Klemann kennelijk de bovengenoemde CBS-publicatie over het hoofd heeft gezien, is volgens de auteur onder de maat. Met kwalificaties in de trant van ‘de cijfers deugen van geen kanten’ en ‘weinig kaas van gegeten’ (p. 24

en 26) sabelt hij de eerdere studies neer en rechtvaardigt daarmee de noodzaak van zijn toer. Waarom leg ik hier zoveel nadruk op? Omdat in mijn ogen deze vraagstelling de toon van het boek kleurt en daar moet je als lezer wel tegen kunnen. Klemann schrijft weliswaar zijn eigen verhaal, maar hij ageert, hij herhaalt zichzelf wel eens en geeft aan wat foute en goede interpretaties van gebeurtenissen zijn, kortom, hij geeft les. In die zin lost hij zijn belofte in om opnieuw aan te tonen dat nog niet alles over de oorlog al geschreven is (zie p. 11).

De toon wordt tevens bepaald door zijn wens om uit te leggen dat de Nederlandse bevolking pas laat in verzet is gekomen vanwege het feit dat het gedurende de eerste bezettingsjaren in materieel opzicht verhoudingsgewijs zo goed ging in het land. Hiermee verbindt Klemann het vraagstuk van de economische ontwikkeling aan een moreel geladen en gevoelig onderwerp, dat in de internationale discussie niet zal worden herkend. Daarmee lijkt zijn stijlfiguur meer op L. de Jong dan hij wellicht zou wensen. Want de bezettingsperiode wordt hiermee toch weer als een op zichzelf staand, bijzonder fenomeen neergezet. De recepten om aan een dergelijke bijziendheid te ontsnappen, zoals internationale vergelijking en het plaatsen van de oorlog in het langetermijnperspectief van de twintigste eeuw heeft Klemann maar mondjesmaat gebruikt.

Al lezende krijg ik de indruk dat Klemann zijn eigen constatering van de redelijk gunstige economische prestaties niet al te nadrukkelijk verder heeft willen ontwikkelen. Hij put zich uit in het beschrijven van herinneringen van tijdgenoten, het presenteren van de *good guys* en de *bad guys* en het beschrijven van het dagelijkse oorlogsmenu. Al was het maar om de ellende toch op elke pagina voelbaar te maken. Op bepaalde plaatsen laat Klemann mij in vertwijfeling achter: wat heb ik aan een lange beschrijving van Rost van Tonningen van meer dan zes pagina's die met de volgende zin eindigt: 'Veel invloed op het beleid lijkt Rost ondanks zijn hoge posten niet te hebben gehad.' Waarna doodleuk nog een hele pagina volgt (145-152).

Toch bevatten alle hoofdstukken interessante onderwerpen. In de hoofdstukken over de exploitatie biedt Klemann een internationaal comparatief perspectief op basis van enkele vergelijkende cijferreeksen. Deze geven een bevestiging van de relatief gunstige positie van Nederland vergeleken met landen als Frankrijk, België, Noorwegen en Denemarken.

Het meest was ik gefascineerd door Klemanns reconstructie van de economische productie. Hierbij staat de periode 1938-1948 centraal. Bewust heeft hij gekozen voor een wat langere periode om als het ware over de bezettingsjaren heen te kijken. Dat is ook wel gelukt voor wat betreft de cijfermatige invulling. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat de beschrijving van de gebeurtenissen tussen 1945 en 1948, tot aan zeg maar de Marshallhulp, er wat bekaaid vanaf komt. Dat is wel jammer, want dit is een cruciale periode in het naoorlogs herstel met talloze interessante vragen zoals de snelle stijging van de werkgelegenheid, de (dis)continuïteit van marktinstuties en overheidsinstellingen, de opkomst van belangengroeperingen en de effecten van het verlies aan fysiek en menselijk kapitaal.

Klemanns productieschattingen vallen in alle sectoren (landbouw, industrie en diensten) hoger uit dan de bestaande ramingen. Dit komt vooral ook vanwege het extra effect van de illegale productie, die Klemann heeft bijgeschat. Door de zwarte productie zo nadrukkelijk in de tabellen mee te nemen, neemt Klemann een positie in tegenover de officiële cijfers. Toch had ik graag gezien dat hij wat meer ruimte had besteed aan de verschillen tussen zijn berekeningswijze van de legale productie met de bestaande CBS-berekeningen en -technieken. Dit had de transparantie van zijn bereke-

ningsmethoden vergroot en daarmee de bereidheid van andere economisch-historici om op zijn schattingen voort te bouwen.

Ter illustratie hiervan sta ik stil bij zijn methode van de berekening van de productie, of liever de toegevoegde waarde in de diverse sectoren van de industrie. Omdat voor de afzonderlijke sectoren geen volledige productiecijfers bestaan heeft Klemann voor de schatting van de toegevoegde waarde een indirecte berekeningsmethode gehanteerd. Deze begint bij de lonen die in de bedrijven zijn uitgekeerd. De aanname hierbij is dat de toegevoegde waarde bestaat uit drie componenten: het loon, de winst en een vergoeding voor het in het bedrijf geïnvesteerde kapitaal. Op basis van de gemiddelde lonen en de hoeveelheid ingezette arbeid per industrietak valt per industrie het loonaandeel in de toegevoegde waarde te berekenen. Dit procentuele loonaandeel kan tussen industrietakken uiteenlopen onder invloed van verschillen in kapitaalintensiteit. Klemann veronderstelt nu dat dit deel binnen elke industrietak gedurende de oorlogsjaren constant is gebleven (p. 294). Door deze constante factor per industrietak toe te passen op de jaarlijkse loonsom is het dus mogelijk om voor elk jaar een totale toegevoegde waarde te berekenen. Mijn indruk is dat de aanname van een constant loonaandeel in een turbulente periode als deze wel erg riskant is. Immers, we weten uit diverse bronnen dat door de verminderde arbeidsproductiviteit (ten gevolge van *labour hoarding*, verregaande regulering en grondstofgebrek) het relatieve aandeel van de arbeidskosten in de toegevoegde waarde is toegenomen. Weliswaar corrigeert Klemann voor subsidies op arbeid in verband met het ontslagverbod, toch is al met al het effect van zijn berekeningswijze, dat de toegevoegde waarde aan de hoge kant wordt geraamd. Daar komt bij dat in de twee laatste oorlogsjaren het statistisch materiaal voor loonschattingen minder betrouwbaar is, afgezien van de in de oorlog geïntroduceerde Algemene Industrie Statistiek.

Ook bij de berekening van de illegale productie zijn de methoden die Klemann hanteert niet altijd even transparant. Mijn indruk is dat ook hier de tendentie bestaat om dit deel van de productie hoger in te schatten dan werkelijk het geval is geweest (in vergelijking met de periode voor de oorlog), waardoor er een vertekening met de periode voor de oorlog ontstaat.

Een tweede punt betreft de vraag hoe Klemann de toegevoegde waarde van de productie corrigeert voor prijsveranderingen. In alle tabellen zijn de waarden uitgedrukt in prijzen van 1938. Maar de lezer komt nergens te weten welke indexeringstechniek de auteur heeft gebruikt om tot waarden in vaste prijzen te komen. Afgezien van een index van kosten van levensonderhoud geeft Klemann geen inzicht in de prijsreeksen die hij impliciet of expliciet heeft gehanteerd.

De bovenstaande punten zijn bijvoorbeeld ook van belang als Klemann in hoofdstuk 15 het totale inkomen van boeren (bedrijfshoofden, gezinnen?) schat op basis van de illegale productie en zwarte prijzen. Op papier rijzen de inkomens van de boeren de pan uit. Maar Klemann stelt op diverse plaatsen in zijn boek vast dat de illegale productie in veel gevallen niet tegen geld werd verhandeld. Hiermee ontgaat mij een beetje het nut van zo'n exercitie. Als het gaat om de behandeling van de paradox van enerzijds de hoge productie en anderzijds de verarming en de honger had ik op deze plaats eerder een analyse van de inkomensongelijkheid tussen stad en platteland verwacht en de eventuele effecten hiervan op de inkomensnivellering die in de jaren vijftig zo kenmerkend is voor het land.

Zo kom ik tot mijn conclusie. Klemann heeft een mooi boek geschreven, met veel oog voor detail. Ik onderschrijf zijn (niet altijd nieuwe) hoofdconclusies. Toch heeft hij

mijns inziens enkele kansen gemist om de schijnbare tegenstelling tussen voldoende productie en verarming verder te analyseren en om de periode van de bezetting tot een 'normaal' onderdeel van de Nederlandse geschiedenis te maken.

Herman de Jong
Rijksuniversiteit Groningen

Repliek

De bovenstaande recensies bevatten kritiek op drie onderwerpen, namelijk op de standpuntbepaling aangaande morele kwesties, de bijdrage aan het internationale debat en de toegepaste berekeningswijzen. In deze repliek zal ik de kritiek van Fase en De Jong kort samenvatten en van een beredeneerd antwoord voorzien.

Ten eerste de standpuntbepaling in het debat over de Tweede Wereldoorlog. Fase meent dat ik verder bouw 'aan de destijds door Blom begonnen nuancering en herziening van het historisch oordeel over de Tweede Wereldoorlog...' H. de Jong (die ik verder maar inclusief voorletter aanduid om verwarring met naamgenoot L. de Jong te vermijden) meent daarentegen juist dat ik verval in het moralisme bekend uit het werk van zijn verguisde naamgenoot. Hij vindt mijn boek niet vernieuwend, aangezien ik mij bezighoud met moreel beladen onderwerpen, terwijl ik volgens hem meer internationaal had moeten vergelijken en de oorlog had moeten plaatsen in het langetermijnperspectief van de Twintigste Eeuw.

Het lijkt erop dat H. de Jong liever had gezien dat ik een ander boek had geschreven. Ik heb dat bewust niet gedaan. Over de oorlogsjaren is veel geschreven, maar het economische aspect ontbrak en het was mijn ambitie om die lacune te vullen. Mijn boek richt zich uitdrukkelijk op het economisch facet van de beschreven periode en de gevolgen daarvan voor het dagelijks leven. Dat blijkt ook uit de titel, die vermeldt dat het boek gaat over economie én samenleving. Mijn bevindingen betreffende de economie dienen een plaats te krijgen in de geschiedenis van die periode. Eén van de centrale thema's in de historiografie aangaande de bezetting is de vraag waarom het verzet in Nederland zoveel later en in zoveel geringere mate van de grond kwam dan elders in West Europa, een vraag die volgens sommigen samenhangt met het hoge percentage omgekomen joden. Daarvoor kan mijns inziens de economische ontwikkeling een gedeeltelijke verklaring bieden. Terwijl elders in West Europa vanaf het begin van de bezetting ernstige economische problemen ontstonden – in België of Frankrijk was zelfs de voedselvoorziening niet fatsoenlijk geregeld – werden in Nederland juist de economische problemen van vóór de oorlog – voortdurende werkloosheid en daarmee samenhangende armoede – in de eerste bezettingsjaren opgelost. Met deze constatering heb ik de passieve houding van de Nederlander ten dele verklaard. Ik beweer niet het debat te hebben beslecht, maar wel te hebben aangetoond dat de economische ontwikkeling van belang is voor de verklaring van een probleem dat speelt in de geschiedschrijving als geheel.

De morele discussie

Er is een opmerkelijke tegenstrijdigheid in de twee bovenstaande recensies. Terwijl Fase constateert dat ik mij in de traditie van Blom plaats, veroordeelt H. de Jong dat ik mij inlaat met moreel beladen, gevoelige onderwerpen die in de internationale discussie

sie niet zouden worden herkend. Als ik mij met moreel beladen onderwerpen bezig houd, dan zijn dat telkens kwesties die gedurende de bezetting een morele lading hadden of die later hebben gekregen. Morele kwesties spelen nu eenmaal een rol, ook in het economisch handelen, bijvoorbeeld in zaken als beleid (het aftreden van Trip en het aanblijven van Hirschfeld), in economisch verzet (de spoorwegstaking) en de illegale economie (zwarthandel als landverraad of verzetsdaad). Ook in de internationale historiografie over de oorlog is de morele kwestie constant aan de orde. Weliswaar speelt elders de 'goed-fout'-tegenstelling niet die rol die ze in Nederland heeft gekregen, maar in de historiografie en de publieke opinie worden telkens debatten gevoerd met een morele dimensie. Te denken valt aan de recente discussie in Duitsland en Engeland over de Duitsers als slachtoffers van geallieerde bombardementen en de vraag of Churchill een oorlogsmisdadiger was. Gaat het hierbij nog om het achteraf op morele gronden veroordelen van historische personen – iets waar ik mij nadrukkelijk niet mee inlaat – iedereen die zich met deze periode bezighoudt, krijgt ermee te maken dat de personen uit de tijd zelf met morele dilemma's werden geconfronteerd. Blijkens J.P. Meihuizens recente proefschrift over de berechting van economische collaboratie worstelden velen, ook in Nederland, daar veel intensiever mee dan tot nu toe werd aangenomen. De historicus komt er niet omheen zulke kwesties te behandelen.

Een voorbeeld mag dienen om dit te ondersteunen. H.M. Hirschfeld, secretaris-generaal van de departementen van Handel, Nijverheid en Scheepvaart én van Landbouw en Voedselvoorziening is steeds, ook recentelijk nog, beschreven als zo niet 'fout', dan in ieder geval niet 'goed'. In de historiografie wordt Hirschfeld vaak gezien als de machtigste Nederlander in bezet gebied en de eerste onder de secretarissen-generaal. Aangezien in de historiografische traditie van L. de Jong het oordeel over een persoon wordt bepaald aan de hand van sleutelmomenten, is in die school een analyse niet werkelijk nodig. Ook omdat over economie weinig is geschreven, is zo'n analyse over Hirschfeld en zijn werk ook nooit gemaakt. Mij leek het nodig diens handelen te analyseren, te onderzoeken wat zijn positie is geweest en de vraag te stellen in hoeverre hij invloed op de economie heeft uitgeoefend. Hierbij komt uiteraard het door velen gevelde oordeel ter sprake, evenals de dilemma's waarvoor hij stond en de opvattingen van het verzet over hem, maar daarmee bedrijf ik nog geen morele geschiedschrijving. Ik concludeer slechts dat Hirschfeld is overschat en dat hij niet zo belangrijk is geweest als vaak wordt gedacht. Hetzelfde is van toepassing op M. Rost van Tonningen. Ik onderzoek zijn persoon en zijn belang als president van de Nederlandsche Bank en secretaris-generaal van twee departementen, waaronder Financiën. Op papier bezat hij een sleutelpositie in het economisch leven, maar wat zijn werkelijke invloed was, is ook bij hem nooit onderzocht. Mijn conclusie dat hij slechts van gering belang was, is daarom relevant. Het is niet overdreven om aan de herziening van het beeld van een dergelijke, nog sterk in de herinnering levende persoon, enkele pagina's te wijden. Waarom dit H.de Jong irriteert, begrijp ik niet.

Het internationale debat

Ook de stelling dat ik niet voldoende aansluit bij het internationale debat, roept vragen op. Mijn ervaring is dat ik daar met mijn analyse – bijvoorbeeld van de invloed op de economie van de institutionele verhoudingen tussen bezet gebied en Berlijn – midden in de belangstelling sta. De vraag wie het voor het zeggen had in welke fase van de bezetting en wat de strijd om de macht in bezet gebied tussen Duitse instanties voor economische consequenties had, is ook internationaal actueel. Hetzelfde geldt voor de

ontwikkeling van de zwarte markt of de levensstandaard. Een debat over de ontwikkeling van de economie op basis van herberekende cijfers waarin de zwarte productie is opgenomen, is onmogelijk, omdat nog geen land zo ver is, maar in Frankrijk en Denemarken worden daar nu wel pogingen toe ondernomen. Wat H. de Jong misschien bedoelt, is dat mijn boek nauwelijks bijdraagt aan het internationale debat waarin hij is geïnteresseerd, dat betreffende de economische ontwikkeling op lange termijn. Mijn boek is daar ook niet voor bedoeld, maar beoogt, door de economie in de Tweede Wereldoorlog te beschrijven, de geschiedschrijving rond die periode aan te vullen. Dat ik daarvoor de jaren '38-'48 en niet '40-'45 heb genomen, is om duidelijk te maken dat door de bezetting de continuïteit van de geschiedenis – in ieder geval van de economische geschiedenis – niet zondermeer doorbroken werd. Ik plaats mij daarmee nadrukkelijk in de traditie Blom. Uiteraard heeft het werk ook gevolgen voor het beeld van de Nederlandse economie op lange termijn. Het plaatsen van de conclusies in dat beeld, is een project op zich.

Berekeningen

Als ik beide recensies op mijn boek mag samenvatten dan hebben zowel De Jong als Fase kritiek op mijn berekeningen. De Jong acht de uitkomsten evenwel overtuigend, maar op grond van ook door hemzelf in zijn proefschrift niet gebruikte, door iedereen vergeten, CBS-cijfers uit de jaren vijftig wist hij al dat dit eruit moest komen. Voor Fase zijn de uitkomsten nieuw maar ongeloofwaardig. Fase acht in zijn op 6 september 2003 in het Financieel Dagblad gepubliceerde recensie de aankleding van de cijfers en de hoofdstukken die op de berekeningen volgen echter weer interessant. Op grond van de kritiek op de becijferingen valt te constateren, dat ik er niet in ben geslaagd duidelijk te maken wat ik precies heb gedaan. Ten dele ligt dit echter aan de lezers.

Uiteraard had ik, net als Fase, graag volledige nationale rekeningen opgemaakt, gebaseerd op berekeningen van productie, inkomensvorming en bestedingen. Daarvoor ontbreken echter de gegevens. Ik schrijf dat ook: 'Van de productiezijde uit is het onmogelijk de cijfers opnieuw te bezien zonder weer bij CBS-cijfers uit te komen. Aan de vraagzijde zijn er eveneens te veel onbekenden...' (p. 232) Waarom ik geen CBS-cijfers wil gebruiken, staat een alinea hoger op dezelfde pagina in een citaat uit een ambtelijke nota uit de bezettingstijd, waarin wordt opgemerkt dat 'de geneigdheid van het merendeel der werkgevers, om onder de huidige omstandigheden gegevens omtrent hun bedrijf [aan het CBS] te verstrekken, gering is'. Daarmee is duidelijk dat CBS-materiaal voor deze jaren onbetrouwbaar moet worden geacht, waardoor de productiekant niet te reconstrueren viel. Omdat ook de bestedingen niet te berekenen vielen, was het veelal slechts mogelijk de som van de inkomens als uitgangspunt te nemen bij de berekeningen.

Fase beweert dat doordat de cijfers betreffende productie, inkomens en bestedingen niet aan elkaar zijn getoetst, er fouten kunnen zijn ontstaan, vooral door het aggregatieprobleem. Daarin heeft hij gelijk. Het zou kunnen dat ik met mijn cijfers te hoog zit, doordat ik in elk jaar bepaalde activiteiten dubbel heb geteld. Niets wijst daar overigens op. Zo is het *BBP* in 1939 volgens mijn berekeningen slechts 1,5 procent hoger dan volgens de herberekeningen van het CBS uit 1987. Aan de geringe daling van de productie in de nieuwe reeksen, waar Fase niet aan wil, zou zo'n fout bovendien weinig afdoen. Aangezien de geringere daling niet in de landbouw, de industrie of de dienstensector te vinden is, maar over de gehele linie valt te constateren, zou zo'n fout slechts ieder jaar in iets te hoge absolute cijfers hebben geresulteerd, maar de index in grote lijnen intact laten. Opvallend is Fases kritiekloze aanname van de CBS-cijfers

uit 1947, waarvan volstrekt onduidelijk is hoe ze tot stand gekomen zijn. Worden de Duitse onttrekkingen afgetrokken van die index (daartoe met behulp van mijn cijfer voor 1938 omgerekend naar een in guldens luidende reeks) dan blijft er voor 1943 een beschikbaar nationaal inkomen over dat ten opzichte van 1938 tot iets meer dan een derde is gedaald. Voor 1944 komt dit dan op 17 procent. Het vergelijken van de nationale-inkomensreeks met de onttrekkingen, wat hiermee is geschied, komt neer op een aanzet tot toetsing van de cijfers aan elkaar, zoals Fase bedoelt en zoals past in het model van de nationale rekeningen. Daaruit blijkt dat de omvang van de Duitse onttrekkingen zodanig was dat de CBS-cijfers uit 1947 niet juist kunnen zijn. Alleen als de productie goed in stand bleef, vallen die onttrekkingen te verklaren, gegeven het feit dat de bevolking de oorlog overleefde en zelfs in aantal toenam.

Fase vertrouwt ook mijn cijfers betreffende de zwarte productie niet. Om die te berekenen heb ik voor de landbouw de productie op twee wijzen berekend – aan de hand van de opgaven van boeren terug te vinden in latere CBS-publicaties, en volgens de door Trienekens ontwikkelde methode. Het verschil is de clandestiene productie, productie die niet in de officiële distributie terecht kwam. Voor de industrie zijn de berekeningen wat ingewikkelder, maar ze komen op hetzelfde neer. Bij twijfel is steeds voor het laagste cijfer gekozen, zodat de uitkomsten eerder aan de lage dan aan de hoge kant zijn uitgevallen.

Fase vraagt zich tevens af waarom niet de door monetair economen ontwikkelde methoden zijn gebruikt om de informele economie te schatten. Het probleem daarmee is dat die steeds uitgaan van vaste verhoudingen tussen ten minste twee grootheden. Als bekend is dat er in een basisjaar een hoeveelheid chartaal geld in omloop was en deze zo snel toenam dat dit niet te verklaren valt door de prijsontwikkeling of de legale groei van de economie, dan moet dat volgens zo'n methode op zwarte transacties duiden. Aan de hand van de chartale circulatie kan dan de zwarte economie worden geschat. Gedurende de bezetting hielden velen echter geld over, omdat prijscontrole en distributie de uitgaven limiteerden. Sommigen spaarden, andere potten het op en daar bestonden vaak heel andere redenen voor dan clandestiene handel. Niet alleen had nog lang niet iedereen een bankrekening of spaarbankboekje, ook konden de spaarinstellingen nieuwe spaarders missen als kiespijn. Zij wisten met hun liquiditeit al geen raad. Spaarbanken beperkten daarom de inleg en namen geen spaarders meer aan. Velen moesten hun geld daarom wel in de oude sok te stoppen, zodat de chartale geldomloop weinig vertelt over de zwarte markt. Een ander door Fase gesuggereerd model gaat ervan uit dat als de ontwikkeling van de legale economie en het prijspeil bekend zijn en de omloopsnelheid van geld stabiel wordt verondersteld, aan de hand van de geldcirculatie de verborgen economie kan worden berekend. De stabiel veronderstelde omloopsnelheid, immer discutabel, ging in deze jaren zeker niet op. Velen werden gedwongen te sparen, waardoor deze grootheid in onbekende mate daalde.

Fase voegt mij toe: 'Wellicht is het goed dat ook economisch historici zich er rekenschap van geven dat bepaling van nationaal inkomen, prijsindexcijfers en nationale boekhouding een vak apart is. Lichtzinnige omgang daarmee om een nieuw historisch beeld te schetsen verzwakt de overtuigingskracht van dergelijke pogingen en dat is jammer van de moeite.' Van lichtzinnigheid is geen sprake. De worsteling met beperkte bronnen en een scherpe bronnenkritiek als het om CBS-cijfers gaat, noopten tot een onvolledige reconstructie van de nationale rekeningen met beperkte middelen. Het zonder meer willen toepassen van voor andere periodes ontwikkelde economische modellen, zou minstens zo lichtzinnig zijn.

Wat betreft de kritiek van H. de Jong op mijn berekeningen, moet worden geconstateerd dat hij niet goed heeft gelezen. Bij het berekenen van de productie in de industrie en een deel van de dienstensector moest, zoals gezien, van de inkomenskant worden uitgegaan. Voor de loonsom ging ik bij de Rijksverzekeringsbank te rade. Moeilijker was de schatting van niet in lonen uitgedrukte inkomens. Daartoe heb ik per sector van een zo groot mogelijk aantal bedrijven de jaarcijfers onderzocht en een index gemaakt van de som van de winst vóór belastingen, de betaalde rente, de afschrijvingen en de reserveringen, alles bijeen de bruto kapitaalinkomsten. Per sector (alleen de industrie bestond al uit 17 sectoren) is daarna een gemiddelde index van die kapitaalinkomsten berekend. Om die index en de loonsom per sector aan elkaar te koppelen, moest ik voor elke sector de arbeidsinkomensquote (AIQ) voor tenminste één jaar kennen. Veelal was dit cijfer voor 1938 in het proefschrift van Herman de Jong te vinden. Uiteraard is het niet zo dat ik er verder vanuit ging dat in elke sector de AIQ voor de rest van de periode stabiel was. Ik heb de AIQ voor 1938 slechts gebruikt om de in gulden luidende cijfers van de loonsom en de index betreffende de kapitaalinkomsten aan elkaar te koppelen. Zo staat het ook beschreven op pag. 293-294. In mijn cijfers is de AIQ in geen enkele sector stabiel en er valt een forse daling van de arbeidsproductiviteit – ten dele inderdaad een gevolg van *labour hoarding* – waar te nemen. Aangezien er op pag. 436 een tabel staat waarin op basis van mijn berekeningen wordt vastgesteld dat de arbeidsproductiviteit daalde, ook in de industrie, moet het elke lezer duidelijk zijn dat ik bij mijn berekeningen niet uitgegaan kan zijn van een vaste AIQ, daar de arbeidsproductiviteit dan per definitie stabiel moet zijn. Voor wat betreft de prijscorrectie is voor alle sectoren een nieuw Paasche prijsindexcijfer berekend. Voor de landbouw en industrie zij daarbij verwezen naar eerder gepubliceerde artikelen. Jammer is slechts dat dubbele prijscorrectie niet wel mogelijk was, omdat bij de door mij toegepaste, door de bronnen opgedrongen berekeningsmethoden, de cijfers van de input onbekend zijn.

Uit de kritiek blijkt dat de verspreide opstelling van de berekeningen en van de daarbij horende beschrijvingen, die in mijn boek nodig waren om de achtergronden van de cijfers voldoende toe te lichten, ertoe heeft geleid dat de berekeningsmethode bij vlotte lezing niet steeds helder is. Ik ben ermee bezig alle berekeningen opnieuw en systematisch te beschrijven om ze daarna via internet toegankelijk te maken.

Hein A.M. Klemann
Universiteit Utrecht

C. Boschma-Aarnoudse, *Tot verbetering van de neeringe dese Stede. Edam en de Zeevang in de late Middeleeuwen en de 16de eeuw* (Hilversum: Verloren, 2003) ISBN 90-6550-716-7

The subject of this study is an important one. While the notion that during the later middle ages and the early modern period the role of money exchange increased, market demand across regional areas became more important, common household goods such as clothes, but also foodstuff became increasingly a market commodity, and self-subsistence in any aspect of life lost considerable ground, the precise timing of this process and its specific shape and regional variety is still anything but clear. Terms such as ‘early capitalism’ and ‘proto-industrialisation’ were framed to address specific

aspects of these changes, such as the role of merchant capital in organizing the production process in the woollen industry or the production of woollen and other textiles in the countryside and beyond urban guild-organisations. With regard of most of these processes, the area that is now the Netherlands is understood to be among the most advanced and productive economic regions in Europe. An important part of the story of this being advanced is the issue of the specialisation and productivity of Dutch agriculture. It is here that this study breaks new ground. It looks at the degree of rural specialisation and to what extent rural communities were, in being primarily occupied in specialized activities, part of market activities exchanging other needed goods. In particular, using tax records, the study tries to locate the precise timing of specialisation for the community of Edam. The study shows that after an economic recession during the fifteenth century, shipbuilding became a major industry from about 1500. Expanding grain and timber trade and shipbuilding supported growing social differentiation in both the city and the countryside – shipbuilding in the city, cattle rearing and milk-industry in the countryside. Boschma-Aarnoudse argues that cattle-smallholders were neither precisely self-sufficient peasants nor large-scale farmers – a point often made with respect to the cattle-rearing industry as opposed to grain-production. A significant group of householders, nearly one third around the 1460s, did not have enough cattle to make a living on it, but had to rely on wage labour. By the 1560s, this group had risen to almost 45 percent, in conjunction with substantial population growth. Both the viability and growth of cattle rearing and the demand for wage labour allowed the increase in population.

Boschma-Arnoudse is right to state that these developments were not unique for the area. Studies on the English South-East have found population increase and growing specialisation and social polarisation, configured around the growing market of London as and ‘engine of change’. But the developments this study describes are earlier – from the mid fifteenth century to the 1560s. On the whole, this study underscores the economically ‘advanced’ state of this part of the Netherlands within Europe and specifically the interrelation of fishing, agriculture and wage labour – a solid piece of social-history.

Robert Friedeburg
EUR

Maarten Prak, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Nijmegen: SUN, 2002)
ISBN 90-5875-048-5

Op de omslag van het nieuwe boek van Maarten Prak wordt de lezer aangekeken door twee schutters. Ze zitten aan bij een overvloedige maaltijd ter gelegenheid van de Vrede van Munster. Het is 1648 en de Republiek der Verenigde Nederlanden is eindelijk erkend als zelfstandige mogendheid. Een grote trommel ligt roerloos aan de voeten van de schutters, want dit martiale instrument zou voorlopig niet meer nodig zijn, dacht men. Zo te zien smaakt het, de ene schutter houdt een glas wijn in de hand, de ander heeft een mes in de aanslag om zich te voorzien van een portie van het gebraden vlees op de zilveren schaal voor hem. Veel raadselachtigs stralen deze welgedane schutters bepaald niet uit. Dat is begrijpelijk, want het raadsel van de Gouden Eeuw is een recente constructie van historici.

In zijn inleiding legt Prak uit wat historici fascineert in de zeventiende-eeuwse Republiek: de economische en culturele bloei, de sociale structuur, waarin niet meer de adel maar de burgerij domineerde, en sinds kort ook de discussiecultuur, het poldermodel *avant-la-lettre*. Alleen op politiek gebied veranderde er niets en hier valt juist een gebrek aan moderniteit op. Tenslotte is er de kwestie van het einde van de Gouden Eeuw, hier gesitueerd in 1715 en gezien als gevolg van algehele teruggang in de Europese economie, militaire overvleugeling door het buitenland en toenemende interne spanningen. In het 'weer gewoon geworden' Nederland zou later het terugverlangen naar feestelijke schuttersmaaltijden uitgroeien tot een obsessie met de Gouden Eeuw.

Prak geeft in dit boek een overzicht van de belangrijkste aspecten van de Gouden Eeuw. Het bevat een hoofdstuk over economie en maatschappij, een over politiek en bestuur en een over godsdienst en cultuur. Elk hoofdstuk geeft de huidige stand van het wetenschappelijk onderzoek weer en is verlevendigd met aansprekende voorbeelden. Er komen ook aspecten aan de orde die vroeger onderbelicht bleven. Het hoofdstuk over economie en maatschappij gaat niet alleen over de rijkdom die vergaard werd dank zij het succes van de markteconomie en het wereldwijde handelsnetwerk, maar bevat ook een paragraaf getiteld 'sappelen'. In het deel over politiek en bestuur wordt ook aandacht besteed aan de oproeren die met zekere regelmaat plaatsvonden. Toegevoegd is een beredeneerd overzicht van de gebruikte literatuur.

Prak begint zijn boek met een korte beschouwing over het in 1897 verschenen 'prachtwerk' – zijn term – *Onze Gouden Eeuw* van P.L. Muller, en zijn eigen boek past beslist in deze traditie, ook uiterlijk als 'hard cover'. De afgelopen twintig jaren is er veel over de zeventiende eeuw gepubliceerd en er was zeker behoefte aan een nieuw overzichtswerk. Net als Muller schrijft Prak als een alwetend verteller, die een coherent beeld oproept. De raadsels van de Gouden Eeuw worden voor de lezer opgelost, maar ook wel eens onder het kleed geveegd. Een voorbeeld is de behandeling van de verbluffende opbloei van de schilderkunst. Een groot raadsel blijft toch waarom iedereen stillevens en bordeeltjes aan de muur wilde hebben, en dan ook nog met verbazingwekkende precisie geschilderd. Schrijvend over Vermeer meldt Prak en passant dat diens boedel beheerd werd door de microscoopbouwer Anthonie van Leeuwenhoek. Dit detail is triviaal, maar zou een geschikte aanleiding zijn geweest om aan te knopen bij de theorie van Svetlana Alpers, die de ontwikkelingen in de wetenschap met die in de schilderkunst in verband heeft gebracht. Beide waren volgens haar uitingvormen van een nieuwe wijze van kijken en beschrijven (zie ook de uiteenzetting van Elisabeth Honig in *Theoretische Geschiedenis* 17 (1990), 33-45).

De neiging om problemen uit de weg te gaan blijkt ook uit Praks omgang met Simon Schama's *Overvloed en onbehagen*, immers ook een prachtwerk in de traditie van Muller, dat in de literatuurverwijzing slechts wordt vermeldt als 'geruchtmakend boek'. Voor veel Nederlandse historici is het succes van dit boek nog altijd het grootste raadsel van de Gouden Eeuw. Toch heeft Schama met zijn antropologische invalshoek verreweg de origineelste, creatiefste, maar ook meest onderschatte bijdrage op dit onderzoeksgebied geleverd. *Gouden Eeuw* zal het waarschijnlijk nooit tot de status van berucht boek brengen, maar als inleiding tot dit boeiende tijdvak voor een breder publiek is het beslist zeer geslaagd.

Rudolf Dekker

EUR

Tina Hammer-Stroeve, *Familiezoet. Vrouwen in een ondernemerselite, Enschede 1800-1940* (Zutphen: Walburg Pers, 2001) ISBN 90-5730-152-0

Het boek *Familiezoet* gaat over de rol van vrouwen in de elite van protestantse textiel-fabrikanten in Enschede tussen 1800 en 1940. De auteur heeft gekozen voor een belangrijk onderwerp dat tot dusver nog nauwelijks was behandeld. Het boek geeft bovendien een mooie beschrijving van wat gewoonlijk met de Engelse term *kin work* wordt aangeduid. Met *kin work*, een term die overigens in het boek zelf niet gehanteerd wordt, wordt het werk bedoeld dat vrouwen doen om families en daarbij behorende netwerken in stand te houden. Die netwerken worden in *Familiezoet* vooral beschreven in hoofdstuk 9. Op lagerschoolleeftijd speelden de kinderen van de elite onder meer met buurkinderen. Als ze tien of elf jaar waren, werden de kinderen echter opgenomen in een zogenaamd kranssysteem: een exclusief verband van de fabrikantengemeenschap. De sociale omgang tussen jongens en meisjes uit die gemeenschap werd vastgelegd in jongens- en meisjeskransen. De samenstelling van de kransen was een vrouwelijk prerogatief. Jaarlijks stelden de vrouwen groepen samen van twaalf of dertien kinderen van gelijke leeftijd (elf en twaalf jaar oud). Bij iedere jongensgroep paste een meisjesgroep van twee of drie jaar jonger. Kinderen van joodse textielfabrikanten werden tot in de jaren dertig niet opgenomen in het kranssysteem. De vrouwen van de fabrikantengemeenschap bepaalden de levenslange sociale contacten van hun dochters en zonen. Zij bepaalden wie er wel en wie er niet tot dat sociale, intieme netwerk zou behoren. Vrouwen beheersten zo de mechanismen van sociale inclusie en exclusie.

In het boek is een bijzonder groot aantal brieven verwerkt. De belangrijkste bron zijn echter interviews. Hammer-Stroeve voerde in totaal 64 gesprekken. Iedereen die met mondelinge historische bronnen heeft gewerkt, weet dat 64 gesprekken een groot aantal is. Ter vergelijking, Barbara Henkes praatte voor haar boek *Heimat in Holland* met 23 Duitse dienstmeisjes.

De 64 gesprekken zijn ook in een ander opzicht veel. Bij het lezen van dit aantal vroeg ik mij onmiddellijk af hoe groot die Enschedese elite dan wel eigenlijk was. Bijlage A op p. 231 gaf uitkomst. Daar is te lezen dat het protestantse deel van die elite in 1903 bestond uit zes families. Van al deze families heeft Hammer-Stroeve een of meerdere personen gesproken. De auteur heeft dus niet alleen veel mensen gesproken, maar ook mensen waarvan we kunnen aannemen dat die samen een beeld kunnen geven van de Enschedese elite.

De vrouwen van de Enschedese elite spreken vanuit een perspectief van verlies. De Enschedese textielfamilies zijn niet meer. Van de toonaangevende families met de grote bals, zo mooi beschreven in het boek, is weinig meer over. Dit verlies heeft het collectieve beeld van het verleden gekleurd. Het 'Enschede gevoel', dat een belangrijke plaats inneemt in het betoog van Hammer-Stroeve, is in zekere zin een constructie van dat collectieve verleden. De Enschedese elite was en is een groep met een grote samenhang. Wat niet helemaal duidelijk wordt uit het boek, is in hoeverre het centraal gestelde 'Enschede gevoel' een constructie achteraf was, resultaat van een collectief verleden, als reactie op een wereld die verloren is gegaan, eerder dan, zoals Hammer-Stroeve aanneemt, een weerspiegeling van de situatie in het tijdvak waarover de gesprekpartners het hebben. Een wat kritischere en meer analytische houding was op dit punt terecht geweest.

Dit laat onverlet dat de auteur met dit boek een onderwerp heeft aangeboord dat nog nauwelijks was belicht en waarvan we mogen hopen het in vervolgonderzoek navolging krijgt.

Marlou Schrover
Universiteit Leiden

Klaske Muizelaar en Derek Phillips, *Picturing men and women in the Dutch Golden Age. Paintings and People in historical perspective* (New Haven en Londen: Yale University Press, 2003) 246 pp., ill. ISBN 0-300-09817-0

De twee auteurs van dit interessante en originele boek kijken op een andere dan de gebruikelijke manier naar de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw. Dat komt deels door hun achtergrond. Derek Phillips is een socioloog en Klaske Muizelaar is naast kunsthistorica ook meubelmaakster. Het is geen wonder dat deze studie met veel gevoel voor de sociale en de ruimtelijke kanten van de schilderkunst is geschreven. Centraal staat een vraag waar veel kunsthistorici een beetje bang voor zijn, de relatie tussen mensen en schilderijen. Wie hadden schilderijen in huis, waar hingen ze, wie keken ernaar en hoe reageerden de kijkers, zijn de voornaamste vragen die worden gesteld. Wat betreft de eigenaars, hierover is al veel bekend op basis van onderzoek in boedelinventarissen. Daaruit blijkt dat in de zeventiende eeuw de huizen van rijk en arm vol hingen met schilderijen. De productie moet erg groot zijn geweest en de prijzen en kwaliteit varieerden enorm. In de praktijk wordt in de boek gekeken naar welgestelde Amsterdammers, een begrijpelijke beperking want dit is een relatief goed gedocumenteerde groep.

De vraag waar de schilderijen werden opgehangen is moeilijk te beantwoorden. Boedelinventarissen geven zelden exacte informatie, en daarom wordt ook gekeken naar poppenhuizen en schilderijen van interieurs, waarbij als regel aan de wanden schilderijen zijn te zien. Alvorens enigszins tentatief dieper op de kwestie in te gaan, wordt een schets gegeven van het gemiddelde Amsterdamse burgerhuis met zijn meer publieke en meer private vertrekken. Verder wordt er benadrukt dat één ding zeker is: de schilderijen hingen op volstrekt andere manier dan tegenwoordig in musea. Er waren, op een enkele uitzondering na – ten huize van Jan Six, eigenaar van 80 schilderijen –, geen speciale ruimtes waarin Amsterdamse burgers hun kunstvoorwerpen uitstalden, er waren geen bordjes op de lijsten geschroefd, de belichting was niet zo helder en egaal als in de moderne witte kubus, en alles hing kris kras door ander meubilair, dat thans in musea meestal in aparte zalen staat opgesteld. Het is op zich al een hele kunst zich een voorstelling te maken van de natuurlijke opstelling in een zeventiende-eeuws huis. Er zijn een paar algemene conclusies te trekken. De schilderijen hingen bijvoorbeeld opmerkelijk hoog, boven ooghoogte. Verder hing als regel godsdienstige en wereldlijke thematiek door elkaar.

Meer in detail wordt op de kwestie ingegaan in enkele hoofdstukken waar de schilderijen per genre worden besproken. In de eerste plaats waren er de familieportretten. Ze namen vaak een prominente plaats in, zoals in de collectie van Pieter de Graeff, meer dan 100 schilderijen, bij wie in de 'grote kamer' vijftien voorvaders op bezoekers neerkeken, met een portret van Cornelis de Graeff door Jan Lievens op de ereplaats boven de schoorsteenmantel. Er waren opdrachten gegeven aan Rembrandt,

Frans Hals, Gerard ter Borch en andere grote meesters, niet zozeer uit kunstliefde, zoals in de familie Six, maar meer als statusbevestiging.

Een andere goed-gedocumenteerde collectie is die van Jacob van Ring, een rooms-katholiek jurist, en zijn vrouw, die 77 schilderijen bezaten, merendeels met godsdienstige en historische thema's. Bijna alle religieuze doeken hingen in de slaapkamer. Een andere liefhebber, Paulus Huntum, had een geheel andere voorkeur: dertien van de 42 schilderijen die hij bezat, waren gezelschapjes, bordeeltjes en andere genrefaeren. De vraag waar hij ze hing, en hoe hij en zijn bezoekers ze bekeken, kan slechts speculatief beantwoord worden. De auteurs proberen zich voor te stellen hoe vrouwen, kinderen en dienstpersoneel ertegen aan keken, een bewonderenswaardige poging, maar bij gebrek aan bronnen weinig meer dan dat. In elk geval concluderen ze, terecht, dat de gangbare interpretatie dat zulke schilderijen als vermaning bedoeld waren tekort schiet. Veel meer zullen ze vrolijke gespreksstof hebben geleverd aan mannen en vrouwen.

De werkelijk erotische schilderijen, vaak in de vorm van religieuze of mythologische thema's, in de huizen van Amsterdamse burgers blijven een bron van verbazing. Volgens een Italiaanse adviesboek voor de kunstliefhebber konden zulke lustopwekkende schilderijen een nuttige functie hebben, want bekeken door echtgenoten bevorderden ze de conceptie van gezonde kinderen. Een logische redenering, gezien de toenmalige opvatting in de medische wetenschap, waarbij wat de vrouw tijdens conceptie en zwangerschap zag van invloed was op het uiterlijk van het ongeboren kind. Een voorbeeld van zo'n schilderij – met kijkers – is een van de vele afbeeldingen in dit boek, een portret van een man en een vrouw in een interieur door Eglon van der Neer, geschilderd rond 1675. Gekleed in zwart laken en met eenvoudig kantwerk, de vrouw met een decante kap over het hoofd, de man met een hoed, die op een tafeltje ligt, zitten ze voor een marmeren schouw, waarboven een doek van grote afmetingen hangt, een voluptueus vrouwelijk naakt. Het is een prachtig schilderij, dat, merkwaardig genoeg nergens in de tekst wordt besproken, als was het om te laten zien dat het laatste woord hierover nog niet is gezegd.

Rudolf Dekker

EUR

Harro Maat, *Science cultivating practice. A history of agricultural science in the Netherlands and its colonies, 1863-1986* (Dordrecht/Boston/Londen: Kluwer Academic Publishers, 2001) 249 pp. ISBN 1-4020-0113-4

Landbouwkundig onderzoek en onderwijs zijn in de afgelopen anderhalve eeuw van karakter veranderd. Eind negentiende eeuw was het doel vooral het aanbieden en verspreiden van kennis bestemd voor de agrarische gemeenschap. In de jaren negentig van de twintigste eeuw bestreken onderzoek en onderwijs veel bredere terreinen en hadden nauwelijks nog te maken met de praktijk op het boerenbedrijf. De in 1876 opgerichte Rijkslandbouwschool in Wageningen was in de tussentijd van Landbouwhogeschool en Landbouwuniversiteit uitgegroeid tot Wageningen Universiteit, een naam die niet langer verwijst naar de landbouwachtergrond van het instituut. De veranderingen die zich met name op institutioneel gebied in de periode van 1863 tot 1986 hebben voltrokken op het terrein van landbouwkundig onderzoek en

onderwijs vormen het onderwerp van het door Harro Maat geschreven Engelstalige boek.

In een aantal chronologisch opgezette hoofdstukken gaat de auteur in op de ontwikkelingen op het gebied van onderwijs en onderzoek in Nederland en Nederlands-Indië. Overheid, wetenschap en bedrijfsleven sloegen in de negentiende eeuw de handen ineen om de situatie in de agrarische sector te verbeteren. Dit leidde onder andere tot de oprichting van de Rijkslandbouwschool en het Rijkslandbouwproefstation. Op onderwijsgebied was sprake van een brede praktijkgerichte opleiding. Geleidelijk zou daarin verandering komen en was er sprake van meer specialistische opleidingen. Op onderzoeksgebied was een zelfde tendens zichtbaar en kwam er een (institutionele) scheiding tussen praktijkgerichte en fundamentele research. Voorgenomen koerswijzigingen waren overigens regelmatig de oorzaak van heftige discussies tussen betrokken wetenschappers en beleidsmakers.

De Tweede Wereldoorlog bleek een breekpunt. In de jaren na de oorlog groeide in Wageningen het aantal professoren, medewerkers en studenten. Ook werden allerlei veranderingen doorgevoerd in de managementstructuur, het curriculum en de onderzoeksprojecten. De academische ambitie van het instituut kreeg de overhand.

De laatste hoofdstukken zijn gereserveerd voor enkele casestudies over genetisch en plantkundig onderzoek in de graanteelt, onderzoek naar de rijstteelt in Nederlands-Indië en Suriname en het belang van kwantitatieve onderzoeksmethoden.

De auteur onderzoekt niet alleen de Nederlandse situatie, maar kijkt ook naar de ontwikkelingen in de koloniën, met name Nederlands-Indië. De ontwikkelingen in de koloniën wijken duidelijk af van hetgeen zich in Nederland afspeelde. Onderzoek werd daar meer aangestuurd vanuit de overheid en de onderzoeksinstituten, vertegenwoordigers van boeren speelden geen rol van betekenis.

Voor de Landbouwhogeschool was koloniale landbouwkunde overigens een belangrijk aandachtsgebied. Veel studenten vonden later werk in de koloniën. De dekolonisatie na de Tweede Wereldoorlog had dan ook grote gevolgen voor het werkkterrein van de studenten. Opvallend genoeg veroorzaakte de dekolonisatie echter geen schrikreactie in Wageningen. Het wetenschapsgebied tropische landbouwkunde nam de rol van de koloniale landbouwkunde geleidelijk over.

De wijze waarop beleidsmakers, wetenschap en andere belanghebbenden het agrarische onderzoek (wilden) organiseren en de wisselwerking tussen onderzoek en praktijk – zowel vanuit een Nederlandse als een koloniale context – vormen de centrale invalshoeken van het door Maat uitgevoerde onderzoek. Doordat het boek de ontwikkelingen over een lange termijn beschrijft, is het interessant te zien hoe standpunten geleidelijk veranderden en resulteerden in een gewijzigde organisatie van het agrarisch onderzoek.

Eén van de rode draden die door het boek loopt is bijvoorbeeld het spanningsveld tussen praktijk en wetenschap. Bestond er aanvankelijk een directe relatie tussen de agrarische praktijk en het landbouwkundig onderwijs en onderzoek, geleidelijk werd die relatie losser en kwam de nadruk meer te liggen op fundamentele wetenschappelijk onderzoek. Een belangrijke constante bleek ook de academische ambitie van de Rijkslandbouwschool (de latere Landbouwhogeschool). De school wilde uitgroeien tot een universiteit. Deze ambitie leidde regelmatig tot discussies waarbij de politiek, verschillende universiteiten en allerlei wetenschappers betrokken waren.

Vanuit een contextualistische invalshoek en gebruik makend van theorieën en ideeën uit verschillende wetenschappelijke disciplines schetst Maat de ontwikkelin-

gen binnen de landbouwwetenschap in Nederland. Er wordt vaak van perspectief gewisseld, van Nederland naar Nederlands Indië, van een algemeen beeld naar een casestudy. Voor een lezer is het daardoor soms wat lastig om de grote lijn van het boek vast te houden.

De gekozen aanpak leidde ook tot een interessant veelzijdig bronnengebruik. Zo werd naast de reguliere archief- en literatuurbronnen gebruikt gemaakt van een reeks interviews met vroegere generaties afgestudeerden van de Landbouwhogeschool Wageningen.

Maat is erin geslaagd op relatief beknopte wijze – het boek telt inclusief het register 249 pagina's – de ontwikkelingsgeschiedenis van 123 jaar landbouwwetenschap in Nederland te beschrijven. Hoewel het boek vooral de grote lijnen beschrijft wordt de lezer in de casestudies in de laatste hoofdstukken een kijkje in de keuken van het landbouwkundig onderzoek gegund, waardoor alle institutionele niveaus aan bod komen.

Jan Korsten
Stichting Historie der Techniek, Eindhoven

Harald Deceulaer, *Pluriforme patronen en verschillende snit. Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, 1585-1800* (Amsterdam: Stichting beheer IISG, 2001) 429 pp. ISBN 90-6861-208-5

Het te bespreken boek is een handelseditie van een aan de VUB verdedigd proefschrift. Het proefschrift werd in 1998 bekroond met de driejaarlijkse prijs voor geschiedenis E. Sabbe. De handelseditie is een ingekorte versie.

De auteur vraagt aandacht voor de kledingssector in de Zuidelijke Nederlanden in de vroegmoderne periode. Naast de bouwsector vormde de kledingssector één van de belangrijkste economische sectoren in de steden. Hij begeeft zich in de discussie over de vraag in hoeverre de tegenstelling ambachtelijke nijverheid in het Ancien Régime versus kapitalistische industrie in de moderne tijd zich ook in de historische realiteit van de Zuidelijke Nederlanden heeft voorgedaan. Verder vraagt de auteur zich af wat de relatie was tussen de ambachtsgilden in de kledingssector enerzijds en het individuele handelen van ambachtslieden anderzijds. Hij wil nagaan wat het heeft betekend leerling, gezel of meester te zijn in de kledingssector. Tot slot werpt Deceulaer vragen op cultureel gebied op. Zo is hij onder meer benieuwd hoe mogelijke verschuivingen in het consumptiepatroon een rol hebben gespeeld in de kledingssector en bekijkt hij zijn thema vanuit een gender-perspectief.

De kledingssector wordt, kortom, in een zeer breed kader bestudeerd. Deceulaer benadert zijn onderwerp vanuit een specifiek-concrete invalshoek en poogt generiek-abstracte contouren te schetsen. De studie berust op een zeer grondig archiefonderzoek ingebed in een grote kennis van de gangbare literatuur. Drie Zuid-Nederlandse steden zijn het onderzoeksgebied: deels ter onderlinge vergelijking, deels ter aanvulling van ontbrekende gegevens. Het gaat om Antwerpen, dat over overvloedig bronnenmateriaal beschikt over de hele periode; Brussel, dat vooral over de periode na 1695 goed is gedocumenteerd (het bombardement van Lodewijk XIV deed ook veel archiefmateriaal verdwijnen) en Gent. Hoewel deze keus voor de hand ligt, valt het Waalse deel nu buiten het gezichtskader. Ook ontwikkelingen in het huidige Franse gedeelte (eerst en vooral het onder Lodewijk XIV veroverde gebied) vallen buiten het bestek. De

auteur bakent zijn onderzoek in de tijd af tussen 1585 en 1800. De keuze voor 1585 wordt vooral ingegeven door de moeilijke toegankelijkheid van de bronnen. Het begin van de studie wordt – ongewild? – gekoppeld aan een politiek-militaire gebeurtenis, die voor de sociaal-economische evolutie toch geen abrupte breuk betekent. Het eind van de bestudeerde periode (rond 1800) kan geen werkelijke bezwaren oproepen.

De kledingsector omvatte volgens de auteur drie beroepsgroepen: kleermakers, die bovenkleding in de regel op bestelling vervaardigden; kousenmakers, die niet alleen kousen vervaardigden maar ook andere kledingsstukken uit goedkopere stof en oudkleerkopers, die de tweedehands sector controleerden. De productiewijze van de kleermakers onderging de minste veranderingen, omdat de vraag naar hun producten minder fluctueerde. Dat geldt juist niet voor de kousenmakers die zich veel dynamischer ontwikkelden. De vraag veranderde sterk. De productie van duurere producten werd gemechaniseerd en geconcentreerd, terwijl de productie van goedkopere producten werd uitbesteed bij (vrouwelijke) thuiswerkers, waarbij proto-industriële tendensen konden worden waargenomen. De oudkleermakers tenslotte verkochten niet alleen gebruikte, maar ook nieuwgemaakte kleding. De prijzen van deze kleding waren in het algemeen zodanig dat ze voor brede lagen van de bevolking bereikbaar werd. De tegenstelling tussen de kleermakers enerzijds en de kousenmakers en de oudkleerkopers anderzijds is ook op andere gebieden merkbaar. Kleermakers waren in het algemeen minder welvarend en hadden minder perspectief op sociale mobiliteit. Vooral oudkleerkopers investeerden zodanig dat van modern ondernemersgedrag kan worden gesproken. Kleermakers konden dat veel minder vanwege de beperkingen die hun beroep hen nu eenmaal oplegden.

Zeer interessant zijn de beschouwingen over de diverse groepen werkers: de leerlingen, de gezellen en de meesters. Oudkleerkopers kenden geen leertijd, terwijl de kousenmakers de regels niet echt naleefden. De leertijd is het meest uitgesproken bij de kleermakers. Voor het maken van grote bovenkleding is veel vakmanschap nodig. Ook de sociale omgang met klanten (uit hogere maatschappelijke kringen) moet worden aangeleerd. De gezellen of knechten in de kledingsector vormden een heterogene groep. Zogenaamde 'vrije' knechten hadden hun leertijd afgemaakt. Meestal kregen zij een vast loon en voorrang bij indiensttreding. 'Onvrije' knechten – zij die hun leertijd niet hadden afgerond – vormden bij de kledingsector een soort arbeidsreserve. Bij de kousenmakers werd de rol van knechten beperkt door het toenemende gebruik van thuiswerkers, vrouwen en kinderen. Doel was de arbeidskosten zoveel mogelijk te beperken. De kleermakers echter werkten met geschoolde knechten, met wie een patriarchale band bestond. Kleermakersknechten verdienden, in vergelijking met hun collega-knechten in andere branches, een laag dagloon. Waren deze lonen overigens geen discussiepunten, de lengte van de werkdag was dat wel. Als aanvangstijd gold zes uur 's ochtends (of in de winter bij de ochtendkriek). Na een middagonderbreking werd tot negen uur 's avonds doorgewerkt. Pogingen het einde van de werkdag een uur terug te brengen slaagden echter niet. Kleermakersknechten maakten weinig vuist tegenover hun meesters. Deze weinig strijdbare houding steekt schril af bij een veel militantere houding bij kleermakersknechten in Engeland, Frankrijk en Duitsland. Een verklaring die Deceulaer biedt is wellicht het grote arbeidsaanbod, naast de wijze van rekrutering en het gegeven dat meer Zuid-Nederlandse gezellen getrouwd waren. Bij de meesters komt (opnieuw) de tegenstelling tussen kleermakers enerzijds en oudkleerkopers en kousenmakers anderzijds aan het licht. Kleermakermeesters kenden een geringere sociale mobiliteit dan de andere meesters. De gemiddelde leeftijd van meester-

kleermakers was hoger dan die van hun collega's onder oudkleerkopers en kousenmakers. Generatiecontinuïteit (van vader op zoon, van oom op neef etc.) kwam bij kleermakers minder vaak voor.

Leerlingen, gezellen en meesters werkten binnen de kaders van het gildenwezen. De kleermakers hechtten het sterkst aan de corporatieve organisatie; oudkleerkopers en kousenmakers kenden een minder sterke regulering. Bij de kleermakers valt in de loop van de achttiende eeuw een oligarchiseringstendens in de gilden te constateren, die gepaard ging met een stijging van de gemiddelde leeftijd van de gildebestuurders. Tenslotte valt op dat de traditionele patronen in de achttiende eeuw in de kledingssector gingen vervagen. De gilden waren van groot belang geweest in de vroegmoderne tijd, maar vormden geen werkelijk obstakel voor economische groei en ontwikkeling van kapitalisme. Dit geldt vooral bij de oudkleerkopers en de kousenmakers.

Tenslotte kan gewezen worden op een belangwekkend fenomeen. In de zeventiende en achttiende eeuw veranderden de consumptiepatronen in de vrouwenkleding. In de late zeventiende eeuw kwam de jurk als kledingstuk op. Vrouwenkleding werd in de loop van de achttiende eeuw steeds vaker van lichtere stof gemaakt, die aan meer slijtage onderhevig was. Hierdoor werden vaker modewisselingen mogelijk. Daarentegen bleef de mannenkleding vervaardigd worden van zware, slijtvaste stoffen. Als gevolg daarvan was die sector minder onderhevig aan modeverschijnselen. De veranderende vraag naar vrouwenkleding beïnvloedde de kleermakers minder dan de oudkleerkopers en de kousenmakers. De laatste twee branches deden steeds meer een beroep op (de veel goedkopere) vrouwenarbeid.

Deceluaer beklemtoont de grote betekenis van de gilden in de vroegmoderne tijd. Hij biedt een rijke bijdrage aan onze kennis over ontwikkelingen in het ambacht aan de vooravond van de industriële revolutie. Hij laat – eens te meer – zien dat zeker in de Zuidelijke Nederlanden de gilden in de kledingsector geen belemmering vormden in de innovatie van het economische leven. Door zijn benadering op microniveau wordt dit stuk verleden opnieuw tot leven gebracht. Al met al een belangwekkende studie.

Jan van der Maas

J.W. Drukker, *De revolutie die in haar eigen staart beet. Hoe de economische geschiedenis onze ideeën over economische groei veranderde* (Utrecht: Lemma, 2003) 347 pp. ISBN 90-5931-141-8

Dit is een heerlijk boek. Het behandelt op uiterst leesbare wijze de ontwikkeling van de economische historiografie en de paradigmaverschuivingen die de afgelopen tijd binnen de economische geschiedschrijving hebben plaatsgevonden. Dat begon natuurlijk al met de *Methodenstreit* aan het eind van de negentiende eeuw, toen de 'neoklassieke' en de 'historische' school elkaar bestreden over de geschiedwetenschappelijke methode. In de jaren 1960 vond de revolutie plaats van de kwantitatieve *New Economic History*, die uiteindelijk leidde tot een institutionele contra-reformatie in de jaren negentig, toen ook de sociale en culturele factoren weer van stal werden gehaald.

Centraal in dit boek staat de opkomst van de cliometrie ofwel de *New Economic History*. Een nieuwe generatie historici begon in de jaren zestig economische modellen toe te passen om allerlei tot dan toe geldige aannames en theorieën te toetsen en te verwerpen. Ze bekommerden zich niet om de onleesbaarheid van het economisch-

theoretisch vakjargon in hun artikelen en ontzagen geen heilige huisjes. De traditionele economische geschiedschrijving waar de middelen van bestaan en de economische voortbrengselen nog in gewone taal werden beschreven en geanalyseerd, moest het ontgelden. De *New Economic History* maakte korte metten met deze aanpak en stelde er harde, econometrische, op kwantitatieve empirische analyse gestoelde en met cijfers en formules onderbouwde geschiedschrijving tegenover. Deze maakte gebruik van het a-historische neoklassieke model, dat de markt als uitgangspunt neemt (waar afstemming plaatsvindt van vraag en aanbod onder invloed van het prijsmechanisme).

Maar het neoklassieke model bleek tekort te schieten en de cultureel-maatschappelijke restcategorie van 'instituties' bleek nodig om aanvullende verklaringen te bieden. Informele en formele instituties duiden allerlei 'vage', moeilijk te kwantificeren zaken aan die een onvermijdelijke rol spelen in de verklaring van economische ontwikkeling. Hierbij kan in eerste instantie gedacht worden aan padafhankelijke ontwikkelingen (*path dependency*) en de hoogte van de transactiekosten (die soms leiden tot marktimperfecties), maar ook aan speltheoretische inzichten zoals het 'verlinkvraagstuk' en het 'klaploperprobleem' (op deze wijze vertaalt de auteur het *prisoners' dilemma* en het *free-rider problem*) die zorgen dat het prijsmechanisme niet werkt, vooral niet bij noodzakelijke collectieve goederen zoals infrastructuur (263). Met name bij de analyse van technologische vernieuwing en het effect daarvan op economische groei bleken de formele en informele instituties een onmisbaar verklaringskader te bieden.

En daarmee beet de cliometrische revolutie in haar eigen staart, want de *new economic history* had bij de aanvang juist geroepen dat het ging om analyse en verklaring van het economisch proces en *niet* om het bestuderen en beschrijven van de maatschappelijke omgeving (226, 235). Ook waar het gaat om de rol van de overheid om de economische organisatiestructuur te bevorderen en de transactiekosten te verlagen, bijt de revolutie (in economisch-theoretisch opzicht) in haar staart. Immers, optimale prijsvorming op een efficiënte vrije markt vindt alleen plaats als de overheid als marktmeester voor goede omstandigheden zorgt. De rol van de overheid is daarom essentieel om kapitalistische economische groei mogelijk te maken. (Dergelijke inzichten zijn overigens ook in de hedendaagse beleidsdiscussies van groot belang.) Het beste Nederlandse voorbeeld van cliometrie is het project van Historische Nationale Rekeningen, dat uitvoerig in dit boek aan de orde komt. Juist dit op cijfers en economische modellen gebaseerde project, dat de economische groei in Nederland in de negentiende eeuw bestudeerde, leidde tot een monografie waarin institutionele starheid de verklaring biedt voor late economische modernisering (Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1913*).

In helder en duidelijk Nederlands behandelt Drukker de veranderingen en vernieuwingen in de geschiedschrijving, en plaatst daarbij waar van toepassing zelfs foto's van invloedrijke economisch historici. In het voorwoord schrijft Drukker dat het boek bedoeld is als een studieboek voor tweede en derdejaars studenten met een theoretische en thematische invalshoek. Maar het is tevens uitermate geschikt voor de economisch historicus om eens mee achterover te leunen en de gedachten over het vakgebied te laten gaan. Welke stromingen en ideeën uit de economische theorie hebben de afgelopen decennia hun sporen achtergelaten in de economische geschiedschrijving? Waarin onderscheidt het vak zich van de 'gewone' geschiedenis, en in welke mate leunt het op de economische theorie? Krijgt de economische geschiedenis inmiddels de erkenning die het toekomt bij de ontwikkeling van economische inzichten in de 'echte' economie?

In de inleiding stelt de auteur dat ‘naar verwachting de scheidingsmuren die in de loop der tijd tussen de economische geschiedenis, de sociale geschiedenis, de techniekgeschiedenis en de cultuurgeschiedenis zijn opgetrokken en waaraan de cliometrie ongetwijfeld de nodige stenen heeft bijgedragen, in de toekomst weer grotendeels geslecht zullen gaan worden.’ (15) Het is dan ook treffend dat dit boek is verschenen in het jaar dat een fusie tot stand is gekomen tussen het *NEHA Bulletin voor de Economische geschiedenis*, het *NEHA Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, en het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*.

Aan het einde van het boek staan enkele paragrafen met prikkelende titels en een summier inhoud, zoals ‘Een nieuwe re-integration: geschiedenis en economie’ en ‘Economische ontwikkeling: het verschil tussen waarom en hoe’. Ze lijken erop te wijzen dat de auteur door ruimtegebrek zijn verhandeling wat heeft moeten inperken, maar nog veel meer te melden had. In een historiografische monografie als deze kan natuurlijk nog veel meer aan de orde komen. In het kielzog van het neo-institutionalisme en de aandacht voor de ‘doorslaggevende culturele context’ (279) zou wat extra aandacht voor de techniekgeschiedenis nuttig kunnen zijn, ook al is die soms meer sociologisch van aard. Ook de ontwikkelingseconomie, waarin er een langere traditie is om het marktmodel aan te vullen met instituties en die veel aanknopingspunten biedt voor de niet-westerse geschiedschrijving, blijft wat onderbelicht. Een recensent merkte reeds op dat ook historici die speltheorie toepassen, zoals Avner Greif, genoemd zouden kunnen worden. Het zou de moeite waard kunnen zijn om daar in een herdruk een paragraaf aan te wijden. Maar het is flauw om onderwerpen te noemen die ontbreken als datgene wat wél is opgenomen op uitstekende wijze wordt behandeld. Dit is een helder, coherent en smaakmakend boek over de ontwikkelingen in het vakgebied van de economische geschiedenis.

Jeroen Touwen
Leiden

Gertjan de Groot, *Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)* (Amsterdam: Aksant, 2001) 584 pp. ISBN 90-5260-011-2

Het is jammer, maar waar: dit soort dissertaties wordt zelden meer geschreven, zowel vanwege het onderwerp als vanwege de omvang. Men kan het onderzoek van Gertjan de Groot en zijn wijze van aanpak in zekere zin beschouwen als een van de laatste voorbeelden van onderzoek in de Utrechtse sociaal-historische school die door Theo van Tijn is gevestigd en die door zijn promovendi is vormgegeven in studies over de arbeidsverhoudingen en de arbeidsmarkt, vooral in de negentiende en twintigste eeuw. Het promotieonderzoek werd aangevat onder Van Tijn, maar afgemaakt onder leiding van zijn opvolger Maarten Prak, die zelf niet in deze stijl is doorgegaan. De Groot is zeker geen epigoon en hij draagt tal van nieuwe thema's en inzichten aan, maar in de grondigheid en gedetailleerdheid van zijn bedrijfstak- en bedrijfspijprijze aanpak toont hij zich een ware Utrechter. Het centrale vernieuwende thema van het boek is de constructie van sekseverschillen in het arbeidsproces. In oudere sociaal-wetenschappelijke en historische literatuur werd de scheiding tussen mannen- en vrouwenwerk dikwijls verklaard door specifieke aan vrouwen toegeschreven kwaliteiten en capaciteiten, of juist het ontbreken daarvan, met name het gebrek een fysieke kracht of scholing.

Daartegenover stelt De Groot zich op een radicaal constructivistisch standpunt: er zijn geen 'objectieve' criteria om geschiktheid van mannen of vrouwen voor bepaalde functies te bepalen. Geschooldheid is een in de kantoren en op de werkvloer geconstrueerde hoedanigheid, geen 'eigenschap', en kan niet worden verbonden met veronderstelde 'natuurlijke' kenmerken van mannen of vrouwen. Hetzelfde geldt voor mannelijke of vrouwelijke eigenschappen als zodanig. Gedurende de industrialisatie en de daarop volgende ontwikkeling van het arbeidsproces werd arbeid steeds opnieuw getypeerd als mannen- of als vrouwenwerk.

Dit uitgangspunt vormt de basis voor een uitermate gedetailleerd en breed uitwaaiend onderzoek naar de manier waarop mannen- en vrouwenarbeid in de opkomende Nederlandse industrie sinds de negentiende eeuw was verdeeld. Het boek valt uiteen in twee delen: een eerste deel behandelt een aantal relevante bedrijfstakken waarin veel vrouwenarbeid voorkwam: de sigarenindustrie, de kledingindustrie, de schoenindustrie en de textielindustrie; het tweede deel onderzoekt een aantal significante bedrijven, waarvan het bewaarde archiefmateriaal voldoende aanknopingspunten bood voor diepgaande detailstudies. Het betreft de aardewerkfabriek De Sphinx te Maastricht, de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek, eveneens te Maastricht, de Nederlandse Katoenspinnerij te Hengelo, en Philips' gloeilampen- en radiofabriek te Eindhoven. Het feit dat het bedrijfstaksgewijze onderzoek 153 en het bedrijfsgewijze 228 pagina's beslaat, geeft een indicatie over het belang van dit laatste deel.

Het onderzoek richt zich allereerst op de vraag welke werkzaamheden er door mannen of vrouwen werden uitgevoerd. Dat klinkt simpel, maar De Groot heeft hier aanleiding in gezien de productieprocessen in de onderzochte bedrijven heel precies te beschrijven, met name ook de technische aspecten ervan, waardoor zijn onderzoek ook voor de bedrijfs- en techniekgeschiedenis in het algemeen buitengewoon informatief is. Dit onderzoek naar de (technische) inhoud van mannen- en vrouwfuncties wordt gekoppeld aan onderzoek naar de historische introductie van nieuwe technieken en de ontwikkeling daarvan, naar verschillen tussen mannen- en vrouwenlonen, patronen van in- en uittrekking, ruimtelijke segregatie, naar de rol van verschillende betrokken actoren (werkgevers, vakbonden, kerk en overheid) en tal van andere relevante aspecten. Kenmerkend is dat de verschillen tussen 'mannen-' en 'vrouwenwerk' steeds polair, in tegengestelde termen ten opzichte van elkaar werden gedefinieerd. Het betoog culmineert in een verklaringsmodel (p. 466), waarin de positie in het fabricageproces wordt gekoppeld aan het aannemings- en ontslagbeleid van werkgevers en de beloningsstructuur, en die weer aan de reeds bestaande functiesegregatie in het buitenland of in de proto-industrie, vermeende eigenschappen van arbeid(st)ers, meetbare verschillen in arbeidsverloop en de mentale houding tegenover vrouwenarbeid. De algemene conclusie is dat de slechtere betaling van vrouwen, de lagere status van vrouwenberoepen en het als vanzelfsprekende ervaren patroon van sekssegregatie te maken hebben met de oorspronkelijke toewijzing van werk aan de seksen in nieuwopgerichte industriële bedrijven, vaak naar buitenlands voorbeeld. Opvallend is hoezeer die ontstaansgeschiedenis doorwerkte en versteende in de daarop volgende consolidatie- en ontwikkelingsfasen van de onderzochte fabrieken. De Groot hecht sterk aan deze 'structurele inertie' als verklaringsgrond. De introductie van nieuwe technieken, of het verval van oude, kon wel tot een verschuivend segregatiepatroon leiden, maar meestal greep men toch terug op gegroeide praktijken.

Een van de mooiste casussen die De Groot onder handen kon nemen, was die van de aardewerf fabriek De Sphinx in Maastricht, niet alleen omdat het archief daarvan vrij compleet in het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg bewaard is gebleven, maar ook omdat hij wat betreft theorievorming en analyse gebruik kon maken van een onderzoek naar seksesegregatie in een soortgelijke Zweedse aardewerf fabriek, Gustavsberg, dat hem ook in het algemeen tot voorbeeld strekte. De Groot toont aan dat de arbeidsverdeling naar sekse bij De Sphinx evenals bij Gustavsberg bepaald werd door buitenlandse invloeden. De industriële pottenmakerstechniek werd geïmplementeerd door directeuren en vakkrachten uit oudere centra in het buitenland, eerst uit Wallonië (Andenne) en daarna uit Engeland (Sunderland en Stoke-on-Trent). Zij introduceerden ook de daar geldende sekseverdeling in de arbeid. Toen de aardewerf fabriek omstreeks 1860 niet langer afhankelijk was van buitenlandse vakkrachten, was het patroon van seksesegregatie uitgekristalliseerd. Het werd voortaan als vanzelfsprekend beschouwd: bij alle veranderingen in de techniek en de organisatie van de productie werd de bestaande seksesegregatie als uitgangspunt genomen. In dit opzicht verschilde de situatie bij De Sphinx nogal van die bij Gustavsberg, waar onder invloed van nieuwe technieken wel veranderingen in de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen optraden.

De Groot verklaart dit verschil door het ruime aanbod van relatief goedkope manenarbeid in Maastricht. Daarmee introduceert hij in feite een extra factor in het ontstaan van segregatiepatronen, namelijk de situatie op de lokale arbeidsmarkt. Ook in andere casussen blijkt de structuur van de lokale arbeidsmarkt een belangrijke rol te spelen in de omvang van het vrouwelijke arbeidsaandeel en de seksegebonden toewijzing van functies. Door De Groots eenzijdige aandacht voor het arbeidsproces, wordt deze lokale context echter niet stelselmatig in de verklaring betrokken. Hij ontbreekt bijvoorbeeld in het hierboven genoemde algemene verklaringsmodel. Dat kan men als enige fundamentele kritiek noemen op dit voortreffelijk boek, dat ruime lezing en verspreiding verdient. Het boek is rijk geïllustreerd en de wijze waarop foto's zijn gebruikt om de beschrijving van de productieprocessen te documenteren is zeer verhelderend.

Ad Knotter
Maastricht

Bob Hering, *Soekarno. Founding Father of Indonesia 1901-1945* (Leiden: KITLV Press, 2002) 439 pp. ISBN 90-6718-191-9

Bob Hering is een Australische emeritus-hoogleraar voor Zuidoost-Aziatische Geschiedenis, maar woont al lang in Nederland. Zijn jarenlange belangstelling voor de Indonesische leider Soekarno resulteerde in een biografie, die de ambities van een standaardwerk uitstraalt. Aanvankelijk was Hering van plan om een biografie te schrijven samen met Lambert Giebels, maar deze samenwerking liep spaak. Giebels bracht iets eerder zijn eigen tweedelige biografie uit, waarin vooral de Nederlandse oriëntatie van Soekarno centraal staat.* De kritiek van Hering op het werk van Giebels was ver-

* *Soekarno. Nederlandsch onderdaan, 1901-1950 en Soekarno. President. Een biografie 1950-1970*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 1999 en 2001.

nietigend. Giebels kon niet eens Indonesisch lezen, en moest zijn onderzoek dus uitsluitend op Nederlands bronnenmateriaal verrichten. Zo ontstond het beeld van Soekarno als 'Indische Hollander'. Giebels verdedigde zich door op te werpen dat er wel meer biografieën van grote leiders (Stalin, Mao) zijn geschreven, zonder dat de auteurs ervan pakweg Russisch of Chinees verstonden.

Misschien ligt het ook aan de Australische achtergrond van de auteur dat er een iets ander licht wordt geworpen op het politieke leven van Soekarno. Hering trekt Soekarno als het ware uit het nogal typisch Nederlandse debat over de vraag of de Indonesische leider nu een collaborateur was van de Japanse bezetter of niet. Nationalistische intellectuelen beschouwden samenwerking met de Japanners nu eenmaal als een opmaat voor de na te streven onafhankelijkheid. Soekarno's eigen 'filosofie' – al bij al een vage cocktail van nationalisme, islamisme en socialisme – stond hoe dan ook haaks op het fascisme en militarisme van de As-mogendheden. Soekarno ging er prat op de nazi-ideologie 'ontmaskerd' te hebben, lang voor vele staatsmannen in het Westen nog dachten het met Hitler op een akkoordje te kunnen gooien.

Het boek van Hering geeft soms de indruk een geleerde tegenhanger van dat van Giebels te willen zijn. De lezer geraakt onder de indruk van de minutieuze reconstructie op basis van vooral Indonesische archiefmateriaal. Daarnaast zijn er ook de persoonlijke getuigenissen van talrijke Nederlanders en Indonesiërs die de auteur gedurende de laatste decennia heeft opgetekend. Dat levert allemaal een hele boel nieuwe details op, maar van een fundamenteel nieuwe interpretatie is er geen sprake. Het is een erg gedetailleerde kroniek van gebeurtenissen geworden, steeds zorgvuldig gesitueerd in tijd en ruimte, maar voor wie meer diepgang van een politieke biografie verwacht is dat een te klassiek procédé.

Ondanks de verschillen met het boek van Lambert Giebels, is er ook een aantal opvallende gelijkenissen, namelijk het licht dat geworpen wordt op de excentrieke aspecten van Soekarno's persoonlijkheid. Een tomeloze passie was Soekarno niet vreemd; voor zijn moeder, voor vrouwen, voor zijn volk en bovenal voor zichzelf. Soekarno was een onuitstaanbare narcist, zowel in zijn persoonlijke als zijn publieke leven. Toch blijven vele persoonlijke facetten uit Soekarno's leven volstrekt afwezig in deze bij uitstek politieke biografie. Een recensent (Mare, 18 november 2002) schreef dat Hering Soekarno had herleid tot een figurant in zijn eigen biografie. Het boek leest moeizaam en staat bol van de begrippen en termen waarmee een lezer die geen Indonesisch leest of niet zo goed vertrouwd is met het onderwerp geen raad weet. Het boek mist een sterke rode draad en vreemd genoeg ontbreken er een inleiding en besluit in. Van een beschrijving van een centrale figuur die zo een belangrijke rol heeft gespeeld in een episode die hoe dan ook tot de verbeelding blijft spreken, mag meer verwacht worden. Het gaat immers om een tijdperk dat zowel Nederlanders als Indonesiërs sterk in beroering heeft gebracht. Voor de enen is er nog altijd nostalgie en verdriet om het verlies van 'Ons Indië', voor de anderen fascinatie voor de 'Vader des Vaderlands'. Welke rol speelde Soekarno in het onafhankelijkheidsproces van Indonesië? Was hij een figurant of was hij een gezichtbepalend factor zonder dewelke de Indonesische geschiedenis een andere wending had genomen? Deze vragen blijven onbeantwoord in het werk van Bob Hering.

Georgi Verbeek

Greddy Huisman, *Tussen salon en souterrain. Gouvernantes in Nederland 1800-1940* (Amsterdam, 2000) 247 pp. ISBN 90-3512-183-x

Gouvernantes waren vrouwen van stand. Ze behoorden en rekenden zichzelf niet tot het dienstpersoneel. Ze voelden zich daarboven verheven, maar lid van de familie of een gelijke van de familie waren ze evenmin. Ze waren goed opgeleid en verdienden hun eigen inkomen. De Nederlandse gouvernante verschilde van haar Britse evenknie. In Engeland was de gouvernante in de negentiende eeuw een dalend cultuurgoed. Er kwamen steeds meer gezinnen die een gouvernante hadden. Het gevolg was meer aandacht voor de problemen van gouvernantes. Verder leidde een groot aantal gouvernantes tot de oprichting van organisaties die de belangen van gouvernantes moesten vertegenwoordigen en die bij het vinden van werk konden bemiddelen. In Nederland was dat er allemaal niet. In Nederland was de gouvernante uitzonderlijker. De buitenlandse gouvernante was in Nederland een statussymbool. Vooraanstaande gezinnen konden hun rijkdom etaleren door een Franssprekende, veelal Zwitserse gouvernante aan te nemen.

Huismans onderzoek naar gouvernantes was niet makkelijk. Huisman heeft voor haar leesbaar geschreven boek over gouvernantes in de negentiende eeuw, gebruik gemaakt van de archieven van vooraanstaande families; families waarvan kon worden aangenomen dat zij in de negentiende een gouvernante hadden. De gouvernantes hebben in die archieven echter niet bijzonder veel sporen nagelaten. Egodocumenten in de vorm van brieven, dagboeken en memoires waren eveneens schaars.

Huisman zet in haar boek de werkelijke omstandigheden van gouvernantes af tegen romanpersonages. Ze vroeg zich af in hoeverre het beeld van de gouvernante, zoals geschetst in de romans, overeenkwam met de werkelijkheid. In de romans wordt de gouvernante afgeschilderd als een eenzame vrouw, door het lot veroordeeld tot werken, terwijl ze uit een milieu komt waarin betaald werk voor vrouwen werd afgekeurd. Getreiterd door de dochters van de rijke familie die ze moet lesgeven, wacht ze te vergeefs op een huwelijkspartner. Dit is vooral het beeld in Engelse romans. In de Nederlandse negentiende-eeuwse literatuur bestond geen dergelijk stereotype.

Uit de bronnen die Huisman heeft gebruikt is het moeilijk om een tegenbeeld te creëren. Het waren in zekere zin de uitzonderlijke gouvernantes die egodocumenten nalieten, en op basis daarvan is het moeilijk een algemeen beeld te schetsen.

Huisman maakt in haar boek geen schatting van het aantal vrouwen dat als gouvernante werkte. Bovendien weet ze feitelijk ook niet veel van de achtergrond van het merendeel van de gouvernantes. Het bevolkingsregister had in dit opzicht uitkomst kunnen bieden. Huisman heeft de familiearchieven bekeken van de families waarvan men, gezien hun stand, kon verwachten dat er een gouvernante woonde. Langs deze zelfde weg had ook gezocht kunnen worden naar gouvernantes in de bevolkingsregisters. De rijkere families woonden immers gewoonlijk in bepaalde buurten. Het simpelweg nalopen van de adressen in de rijkere straten van een stad levert een keur aan informatie op: herkomst van de gouvernantes, geloof, leeftijd en de duur van hun verblijf bij een gezin. Bovendien blijkt uit de bevolkingsregisters iets over de opeenvolging van gouvernantes: een Zwitserse gouvernante wordt opgevolgd door bijvoorbeeld een Britse. De bevolkingsregisters vermelden ook de samenstelling van het gezin waarin de gouvernante werkte: hoeveel ander personeel woonde er en wat was de leeftijd van de kinderen waarvoor de gouvernante de zorg had? Omdat de bevolkingsregisters ook de plaats of het adres van herkomst en bestemming vermelden is het mogelijk

om gouvernantes in hun reis en carrière te volgen: gingen de gouvernantes van het ene gezin naar het andere, bleven ze hun hele leven bij een familie of trouwden ze, in weerwil van de beeldvorming, uiteindelijk toch?

Huisman heeft een onderwerp behandeld dat tot dusver door pedagogen en historici was genegeerd. Het boek van Huisman is een aanzet tot verder onderzoek. Studies naar de arbeid van vrouwen hebben zich over het algemeen gericht op de arbeidersklasse. Vrouwen in andere sociale klassen deden echter ook betaald werk, zij het minder opvallend en op minder grote schaal. Studies naar arbeid van vrouwen in de midden- en hogere klasse in de negentiende eeuw, bieden nog mooie mogelijkheden voor de toekomst.

Marlou Schrover
Leiden

L. de Jong, *The Collapse of a Colonial Society. The Dutch in Indonesia during the Second World War* (Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, 206) (Leiden: KITLV Press, 2002) 570 pp. ISBN 90-6718-203-6

Dit boek maakt het lot van de Nederlanders in Nederlands-Indië tijdens de Japanse bezetting in de Tweede Wereldoorlog toegankelijk voor een breder internationaal publiek. Het is de Engelse vertaling van delen uit De Jongs *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, met name *Deel 11b Nederlands-Indië II* uit 1985. Achterwege gelaten zijn de hoofdstukken uit dit deel die gaan over de oorlogshandelingen in het algemeen, de Japanse bezettingspolitiek, de rol van Sukarno en de opkomst van de Indonesische republiek. De initiatiefnemers van deze vertaling hebben ervoor gekozen om vooral de lijdensweg van zowel Nederlanders en de zogenaamde ‘Indo-Europeanen’, mensen van gemengde Indonesische en Europese afkomst, onder de Japanse bezetting onder het voetlicht te plaatsen. Met deze publicatie beogen zij dus een lacune op te vullen voor de internationale markt, vermits er al meer over de Nederlandse kolonisatiepolitiek in het algemeen en over de oorlog tegen Japan in het Engels is verschenen.

Dit boek is in zekere zin de bekendmaking voor een internationaal publiek van de reeks van Lou De Jong. Dat er voor het bekende deel 11 – onderverdeeld in 3 sets, en bestaande uit 5 volumes – werd gekozen, mag geen verwondering wekken. Lou de Jongs *opus magnum* geldt als een standaardwerk, zonder dat het evenwel van vaak heftige kritiek gespaard bleef. Binnen het geheel van *Het Koninkrijk der Nederlanden* waren het vooral de delen die over Nederlands-Indië handelden, die zo veel stof hebben doen opwaaien. Deel 11a (1984) kwam onder vuur te liggen van diegenen die vonden dat De Jong zich in zijn bespreking van de Nederlandse aanwezigheid in Indië te sterk had laten leiden door een principieel antikolonialistische opstelling. Die kritiek verstomde evenwel bij het verschijnen van het daaropvolgende deel 11b (1985), waarin De Jong zwaar uitviel naar de collaboratie van de Indonesische nationalisten met de Japanse bezetter. Daarbij dient opgemerkt te worden dat De Jong wellicht te sterk vanuit zijn Nederlandse ervaring met de Duitse bezetting had geschreven over een volgens hem verfoeilijke collaboratie met een As-mogendheid. In Indonesië zelf is deze collaboratie nauwelijks voorwerp van een publieke discussie, of wordt ze beschouwd als een aanloop naar de nationale onafhankelijkheid en het uitroepen van de Republiek. Deel 11c (1986) gaat over de Nederlandse bijdrage aan de geallieerde oorlogvoering en de

terugkeer van het koloniale bestuur. In deel 12 tenslotte kwamen aspecten van de dekolonisatie en de onafhankelijkheidsstrijd ter sprake.

Wellicht nergens in Europa meer als in Nederland lopen de gemoederen zo hoogt op als het gaat om de oorlogsslachtoffers in de voormalige kolonie. Daarbij gaat het zowel om krijgsgevangenen als over burgers die in kampen werden opgesloten. Dat heeft ook te maken met het zeer groot aantal getroffen, wanneer men daar bijvoorbeeld de relatief geringe cijfers uit de Britse en Franse kolonies tegenover plaatst. Deze lijdensweg van Europese burgers staat centraal in dit boek. Jeroen Kemperman verzorgde een uitgebreide inleiding voor wie niet zo thuis is in de context van de Nederlandse aanwezigheid in Indië. Deze gaat terug tot de komst van de VOC tot de capitulatie van de Nederlanders in maart 1942. Dan pas komt Lou de Jong zelf aan het woord over het slachtofferschap van Nederlanders en Indo-Europeanen. Omdat het thema het karakter heeft van een enigszins uitzonderlijke casus, dachten de uitgevers er goed aan te doen om ook een Engelse vertaling aan te bieden. Op deze manier kan het debat dat zo lang in Nederland werd gevoerd – over de verwerking van zowel het oorlogs- als het koloniale verleden – ook in het buitenland gevolgd worden.

Georgi Verbeek

P.W. Klein, J. van de Kamp, *Het Philips-Kommando in Kamp Vught* (Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact, 2003) 351 pp. ISBN 90-2541-586-5

In januari 1943 openden de Duitse bezetters een nieuw concentratiekamp bij Vught. Het was vooral bedoeld voor strafgevallenen, maar fungeerde voor kleinere aantallen joden ook als doorgangskamp. Daarnaast zagen sommigen mogelijkheden om de kampbevolking te laten werken voor de Duitse oorlogsindustrie. Daarvoor werd de medewerking van Philips gevraagd. De Nederlandse directie, onder leiding van F.J. (Frits) Philips, weigerde eerst. Maar zij bedacht al snel dat hier wellicht een mogelijkheid lag om iets ten behoeve van de gevangenen te doen. Het Duitse toezicht op Philips – de *Verwaltung* – stemde eveneens toe. In februari 1943 opende Philips in het kamp Vught een werkplaats waar uiteindelijk ongeveer 3000 gevangenen voor langere of kortere tijd zouden werken. Dat was tien procent van de in totaal 30.000 personen die in het kamp verbleven. Voor de gevangenen – na mei 1943 ook joodse gevangenen – bleek het *Philips-Kommando* een zegen. Het werk stelde weinig voor. Wie voor Philips werkte, werd relatief goed verzorgd. Daarnaast gaf het veelal uitstel van gevangenschap in Duitsland of deportatie. Geen afstel. Maar toen het *Kommando* tussen mei en september 1944 in groepen alsnog werd weggevoerd, zou de oorlog nog maar hoogstens een jaar duren. Dit gaf vermoedelijk al velen een extra kans om te overleven. Daarnaast bleek dat delen van het *Kommando* buiten Vught een relatief beschermde status behielden. Van de meest bedreigde groep, 496 gedeporteerde ‘Philips-joden’, overleefde uiteindelijk een betrekkelijk groot aantal – 382 – de oorlog.

Het verhaal van het *Philips-Kommando* is deels bedrijfsgeschiedenis, deels oorlogs- en bezettingsgeschiedenis. De auteurs – in feite hoofdzakelijk Klein – schetsen met veel detail en goede nuance hoe de Nederlandse leiding van Philips een *Spiel* met de bezetters trachtte te spelen, maar in feite al vrijwel meteen de controle over het spel grotendeels verloor. Binnen de onderneming had de Duitse *Verwaltung* beslissende bevoegdheden. Buiten de onderneming was het *Philips-Kommando* van het begin tot het

einde een speelbal van talloze uiteenlopende belangen van Duitse gezagsdragers en instanties. En vooral ook van de veranderende verhoudingen op de slagvelden. Daarnaast wordt duidelijk dat van een ook maar enigszins normale bedrijfsvoering in en rond het *Kommando* geen sprake was. Winst werd niet gemaakt. De productiviteit was, mede door lijntrekken en sabotage, laag. De uiteindelijke opheffing van het *Kommando* na mei 1944 werd grotendeels afgedwongen door het oprukken van de geallieerden, maar zou ook zonder dat waarschijnlijk niet lang op zich hebben laten wachten.

Twee kritische kanttekeningen zijn wel op hun plaats. Ten eerste blijft enigszins een open vraag, *waarom* Philips zich in dit hachelijke avontuur begaf. Niet om winst te maken, daar zijn de auteurs van overtuigd. Wel met humanitaire bedoelingen, ook dat staat vast. Daarnaast vermoedelijk ook omdat de Nederlandse directie meende, door medewerking aan het *Kommando* concessies op andere punten te kunnen verkrijgen – vooral met het oog op de continuïteit van de onderneming. De auteurs denken met name aan een beperking van de gedwongen tewerkstelling van werkloze Philipswerknemers in Duitsland. Maar dit is zeer speculatief – meer ook dan de auteurs willen toegeven. Een tweede kanttekening raakt aan de vraag *of* Philips het spel in Vught had moeten spelen, en ook aan de vraag *hoe* het spel is gespeeld. Hier zijn de auteurs in het algemeen zeer mild. Dit wordt wellicht mede ingegeven door de overweging dat de Nederlandse Philips-leiding heel weinig handelingsvrijheid bezat. Haar kan dus *realiter* weinig aangerekend worden. De mildheid van de auteurs getuigt zeker ook van een besef, dat de omstandigheden en keuzen waarvoor Philips stond zeer moeilijk waren. Bovendien: het besluit om in Vught aan de slag te gaan, bracht uiteindelijk een niet gering humanitair rendement. Desondanks kan men zich in beginsel afvragen of de Nederlandse Philips-directie, gezien haar feitelijke machteloosheid, niet met de beste bedoelingen te grote risico's is aangegaan. Een wat vaster bestek van uitgangspunten – zoals H. Klemann aanreikt bij zijn bespreking van enkele 'schipperende' topbeambten (*Nederland 1938-1948*, p. 495 e.v.) – zou hier wellicht een meer gefundeerd oordeel hebben gebracht. Maar niet per se een ander oordeel. Het boek kan hoe dan ook worden aanbevolen.

Jan Peet
Nijmegen

Erik Buyst, Martine Goossens, Leen Van Molle en Herman Van der Wee (eds.), *Cera 1892-1998. De kracht van coöperatieve solidariteit* (Antwerpen: Mercatorfonds, 2002) 479 pp. ISBN 90-6153-489-5

Vier prominente Belgische historici, die zich internationaal hebben onderscheiden, hebben dit boek geschreven. Dat is te zien aan de leesbaarheid en aan de diepgang van dit prachtig vormgegeven boek. Het boek is soepel geschreven. Complexe ontwikkelingen zijn goed ontrafeld en opnieuw in één goed te begrijpen geheel gegoten. De eerste drie historici hebben ieder een fase in de geschiedenis van Cera en voorgangers voor hun rekening genomen. De laatste voerde de redactie en schreef een korte in- en uitleiding. Dat drie auteurs van het betoog voor hun rekening hebben genomen, is begrijpelijk want de geschiedenis van de coöperatieve kredietverlening laat zich het beste in drie fasen onderverdelen. Het eerste deel omvat de periode 1892-1934, waarin de opkomst van de coöperatieve kredietverlening wordt beschreven, maar ook de onder-

gang. Het tweede deel beschrijft de wederopstanding van het coöperatieve kredietwezen en de verankering van deze organisatie in de agrarische wereld (1935-1967) en het derde deel gaat over de overgang van de coöperatieve landbouwbanken naar algemene banken (1967-1998). Dat het boek in 1998 eindigt, komt doordat de coöperatieve banken, sinds 1970 Cera geheten (= Centrale Raiffeisenkas van de Belgische Boerenbond), in 1998 fuseerden en ophielden te bestaan. De laatste gebeurtenis was de aanleiding om dit boek te schrijven.

Het boek gaat vooral over de overkoepelende organisaties. Aan het coöperatieve kredietwezen in België was tot nu toe nauwelijks aandacht besteed en met dit boek wordt een belangrijk deel van deze leemte opgevuld. Het boek past in een trend, want de geschiedenis van het coöperatieve bankwezen krijgt internationaal steeds meer aandacht en dat is maar goed ook, omdat het een belangrijke rol heeft gespeeld binnen de agrarische geschiedenis. Hopelijk is dit boek een stimulans tot verder onderzoek in België, want met de verschijning van het boek is helder, dat er nog veel moet gebeuren. Zo zijn er meer overkoepelende organisaties voor de coöperatieve banken in België geweest die aandacht verdienen en kan het in kaart brengen van de geschiedenis van de lokale banken een heel ander licht op de geschiedenis van de coöperatieve kredietwezen werpen, want de lokale banken voeren dikwijls een heel eigen koers.

De geschiedenis van Cera is boeiend. Het was geen toeval dat de coöperatieve landbouwbanken in de jaren negentig van de 19e eeuw opkwamen, omdat de landbouw zich in een crisis bevond en de boeren behoefte hadden om nieuwe wegen in te slaan. Toch mag de invloed van de depressie niet overdreven worden, zegt Van Molle terecht, want de zoektocht naar alternatieve kredietvormen was al langer gaande. Evenmin was het toevallig dat het Hageland, de Limburgse en Antwerpse Kempen de kerngebieden werd van de coöperatieve activiteiten, vanwege het grote aantal kleine boeren aldaar. Hier liggen aanknopingspunten voor nieuw onderzoek, want de regionale verscheidenheid in de opkomst van de coöperatieve beweging hield mogelijk verband met de lokale omstandigheden waaronder de landbouw werd uitgeoefend, ofwel met het agrosysteem ter plaatse. Interessant is de aanvankelijke verwevenheid van de banken met de katholieke kerk, hetgeen blijkt uit het feit dat veel katholieke geestelijken dikwijls tevens de functie van kassier bij de lokale banken hadden. De beschrijving van de neergang en herrijzenis van de grootste overkoepelende organisatie in de jaren dertig van de vorige eeuw leest als een spannend verhaal. Ook de verhouding tussen de coöperatieve banken en andere bankinstellingen is interessant, omdat deze sterk aan verandering onderhevig was.

Voor iemand die bekend is met de ontwikkelingen in Nederland is het boek nóg interessanter. Het zal hem of haar opgevallen zijn dat de coöperatieve banken in België net zoals die in Nederland vooral banken waren die volgens de principes van Raiffeisen werkten en dat ze ongeveer in dezelfde tijd opkwamen. De zogenaamde Schulze-Delitzsch banken kregen in beide landen nauwelijks voet aan de grond. Hij of zij zal gezien hebben dat de coöperatieve banken in België net zoals die in Nederland aanvankelijk vooral spaarbanken waren. Het zal hem of haar niet ontgaan zijn dat de verzuijing in België evenals die in Nederland een grote rol heeft gespeeld bij de opkomst van de coöperatieve banken. Evenmin zal hij of zij gemist hebben dat de coöperatieve landbouwbanken zowel in België als in Nederland zich na 1950 tot algemene bank ontwikkelden.

Maar de verschillen zijn mogelijk groter dan de overeenkomsten. Hoewel het aantal lokale coöperatieve banken (kantoren) in Nederland minder snel groeide dan in

België, was het marktaandeel van de Nederlandse coöperatieve banken relatief veel groter. Hoewel men Nederland meer verzuild zou kunnen noemen dan België, telde dit laatste land in de beginperiode meer centrales (middenkassen). De Belgische coöperatieve banken onderhielden via de middenkassen nauwe relaties met andere banken. Dat gebeurde in Nederland niet. De Belgische coöperatieve banken, met name de grootste middenkas, waren in tegenstelling tot de centrales in Nederland, niet alleen op de landbouw gericht, maar verleende ook krediet aan grote industriële bedrijven. De centrales in België hadden een veel sterkere positie ten opzichte van de lokale banken dan de centrales in Nederland, en ga zo maar door.

Door te vergelijken, door de verschillen en overeenkomsten op te sporen, worden de ontwikkelingen in België nog begrijpelijker en wordt duidelijker dat de geschiedenis van zo'n organisatie nauw verbonden is met de economische en sociale geschiedenis en structuur van het land. Dat vergelijken gebeurt echter nauwelijks in het boek. Er wordt opvallend weinig naar de burens gekeken. Dat is geen groot gemis, maar het is wel jammer. Want de verschillen en overeenkomsten waren de auteurs ongetwijfeld opgevallen en ze hadden er zeker mooie verklaringen voor gevonden. Eén verklaring kan hier wel gegeven worden. Zo kan het grote marktaandeel van de Nederlandse coöperatieve banken een gevolg zijn geweest van het feit dat de landbouw als economische sector in Nederland veel belangrijker was dan in België. En hiermee kom ik direct op een tweede minpuntje: er wordt weinig naar de agrarische omstandigheden gekeken. De agrarische ervaring van na 1895 wordt bijvoorbeeld nauwelijks vermeld en deze heeft toch een grote rol gespeeld bij de opkomst van de banken. De auteurs hebben zich vooral op de institutionele geschiedenis gericht. Daar is overigens veel voor te zeggen, omdat de coöperatieve banken nu eenmaal instellingen zijn met een bijzondere organisatiestructuur. Het heeft in ieder geval een zeer mooi boek opgeleverd.

Paul Brusse
Universiteit Utrecht

Paul M.M. Klep en Ida H. Stamhuis (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: The Netherlands 1750-1850* (Amsterdam: Aksant, 2002) 374 pp. ISBN 90-5742-034-1

Met de keuze van de titel hebben de redacteuren van de bundel gepoogd een spanning op te roepen: in een tijdperk waarin van 'statistiek' nog geen sprake was (the pre-statistical era) werd er toch zoiets als 'statistiek' bedreven (the statistical mind). In de 'pre-statistical era' was statistiek nog niet kwantitatief zoals zij dat nu is; en statistiek was ook nog geen wetenschap. Toch was er al wel zoiets als 'statistiek', maar dat was veel kwalitatiever, en minder methodologisch. Statistiek is tegenwoordig kwantitatief en mathematisch, en met die bril hebben de schrijvers naar de geschiedenis gekeken. Hoe is die relatief trage voortgang van 'de kwantificering' (wat dat dan ook zijn moge) te begrijpen?

De bundel bevat interessante opbrengsten over de geschiedenis van de statistiek. De verwevenheid tussen de statistische praktijk en het politieke stelsel wordt zeker aannemelijk gemaakt (bijdragen van Randerad, Klep & Verheusen). In Nederland kwam een nationale statistische praktijk relatief laat op gang (vergeleken met bijvoorbeeld Frankrijk) vanwege de decentrale krachten in de republiek en de latere constitu-

tie. De geheimhouding van bureaucratische statistische gegevens belemmerde het universitaire onderwijs (bijdrage van Stamhuis).

Als verzameling losse artikelen over de geschiedenis van statistiek is de bundel lezenswaardig en bevat het veel informatie. Ook door de talloze referenties is dit boek een handig naslagwerk. Het aantal beoefenaars van de geschiedenis van de statistiek stijgt en dat is winst.

Maar de editors pretenderen meer. Ze beloven een unieke integratie te leveren door ‘de statistiek’ als een fenomeen te beschouwen. Die integratie is minder gelukt. De auteurs hebben geprobeerd eenheid te suggereren door zoveel mogelijk over en weer naar elkaar te citeren. Dat is zeker behulpzaam tijdens het lezen maar voor een integratie is toch meer nodig.

Daarvoor wreekt zich de historische en methodologische aanpak van de schrijvers: statistiek is tegenwoordig kwantitatief en alles wat dat niet is wordt beschouwd als afwijking van de ‘statistiek’.

Het probleem van deze bundel is dat het enerzijds de veelkoppigheid van de geschiedenis van de statistiek tot onderwerp heeft, terwijl het anderzijds moeiteloos de termen statistiek, kwantificering, wiskunde gebruikt om zaken mee aan te duiden. Als juist die termen object van onderzoek zijn, verliezen ze hun verklarende kracht.

De vraagstelling op pagina 44 (bijdrage van Klep) is paradigmatisch voor de bundel: ‘What factors in history would processes of inference make more quantitative, more sophisticated, more statistical?’ Maar begrippen als ‘kwantitatief’ en ‘kwalitatief’ zijn inhoudsloze begrippen als je niet uitlegt welke methode werd gebruikt, hoe die methode was ingebed in allerlei ‘sociale theorie’ en wat het doel was van de ‘statistische’ exercitie, wat het object was wat geconstrueerd werd, welk (maatschappelijke en politieke) problemen moesten worden opgelost en welke actor zich opwierp om dat te doen. In de gekozen opzet, echter, leidt de bundel niet tot een these over de periode 1750-1850, en ook niet tot nieuwe onderzoeksvraagstellingen. Het is in dat opzicht veelzeggend dat de bundel een uitleiding mist.

Waarom is niet de praktijk van 1750 als uitgangspunt genomen en van daaruit nieuwe (politieke, bureaucratische, methodologische, universitaire) ontwikkelingen chronologisch behandeld? Op die manier had een analyse kunnen worden gepleegd welke ontwikkelingen zich chronologisch hebben voorgedaan in termen van wetenschap, statistische methoden, overheidsproblemen, politieke problemen en hoe die ontwikkelingen uiteindelijk de praktijk van statistiek hebben veranderd.

Ten slotte rijst bij het lezen van deze bundel opnieuw de vraag naar winst en verlies van het gebruik van de Engelse taal om zulke Nederlandse geschiedenis te schrijven. De leesbaarheid is het niet ten goede gekomen. Waarom moet een analyse van informatieprocessen (bijdrage Stamhuis) in de colleges van Kluit tussen 1802 en 1806 in het Engels? Het zijn Nederlandse teksten, over Nederland, met referenties naar Nederlandse bronnen. Vrijwel alle hoofdstukken hadden als afzonderlijke artikelen in Engelstalige tijdschriften kunnen verschijnen. Omdat een historische duiding van de periode ontbreekt – en dus een relatie tot internationale literatuur ontbreekt – is de vraag waarom niet een lekkere Nederlandse bundel over de Nederlandse statistiek is gemaakt.

Adrienne van den Bogaard